

UOT:

AZƏRBAYCANIN BATUMDA İLK KONSULU MAHMUD BƏY
ƏFƏNDİYEV: HƏYATI VƏ SİYASİ-DİPLOMATİK FƏALİYYƏTİ

©2025

FƏXRİ VALEHOĞLU-HACIYEV*

*Türk Mədəniyyəti və İrsi fondu
ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.85>

Xülasə:

1918-ci ilin noyabr ayında Qara dəniz hövzəsində yerləşən və həmin dövrdə Osmanlının nəzarətində olan Batum şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) diplomatik təmsilçiliyi – konsulluğu təsis edilmişdir. Bu zərurət Batumun yerləşdiyi Acarıstan bölgəsinin Cənubi Qafqaz regionu üçün strateji əhəmiyyətindən, Azərbaycanın Osmanlı və Qərb ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrini, əsasən, bu şəhərdəki liman vasitəsilə həyata keçirməsi reallığından qaynaqlanırdı.

Azərbaycanın Batumda konsulu vəzifəsinə əslən Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kəndindən olan Batumun baş karantin həkimi doktor Mahmud bəy Əfəndiyev təyin edilmişdi. Konsulluq 1919-cu ilin yanvar ayının 1-də – Batum bölgəsi artıq ingilislərin nəzarətində keçəndən sonra rəsmi başlamışdır.

1919-cu il may ayının 30-da AXC-nin Batumdakı konsulluğunun statusu yüksəldilərək baş konsulluğa çevrilmiş, konsul dr. Mahmud bəy Əfəndiyev isə müvafiq olaraq baş konsul vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Məqalədə əsasən ilkin mənbələrə istinadən Dr. Mahmud bəy Əfəndiyevin (Mahmud Şəfqət Atalkın) həyatı və siyasi-diplomatik fəaliyyəti tədqiq olunur.

Açar sözlər: Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev (Əfəndizadə), Mahmud Şəfqət Atalkın, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batum Konsulluğu, 1918-1920

MAKHMUD BEK EFENDIYEV: THE FIRST CONSUL OF AZERBAIJAN IN
BATUM: HIS LIFE AND POLITICAL-DIPLOMATIC ACTIVITIES

©2025

FAKHRİ VALEHOGHLU-HAJIYEV*

*Turkic Culture and Heritage Foundation
ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com

Abstract:

In November 1918, the diplomatic representation of the Azerbaijan Democratic Republic – a consulate – was established in Batum, a city located in

the Black Sea basin and under Ottoman control at that time. The necessity for establishing the consulate arose from the strategic importance of the Batum region in the South Caucasus and Azerbaijan's economic and trade relations, primarily conducted through the port city with the Ottoman Empire and Western countries.

Makhmud Bek Efendiyev (Efendizade), who was the chief quarantine doctor of Batum, was appointed as the consul of Azerbaijan in Batum. The consulate officially commenced its operations on January 1, 1919, after the region came under British control.

On May 30, 1919, the status of the consulate in Batum was elevated to that of a consulate general, and consul Makhmud Bek Efendiyev was accordingly appointed as the consul general.

Dr. Makhmud Bek Efendiyev continued to head the Azerbaijani diplomatic mission in Batum until July 8, 1920, even after the establishment of Soviet power in Azerbaijan, until the city fell under the control of the Georgian Democratic Republic (GDR). Following the establishment of GDR authority in Batum, Makhmud Bek was arrested by Georgian law enforcement agencies, and the activities of the consulate general were suspended.

This article investigates the life and political-diplomatic activities of Dr. Makhmud Bek Efendiyev, referencing primary sources.

Keywords: *Dr. Makhmud Bek Efendiyev (Efendizade), Mahmut Shefket Atalkin, Batumi Consulate of Azerbaijan Democratic Republic, 1918-1920*

ПЕРВЫЙ КОНСУЛ АЗЕРБАЙДЖАНА В БАТУМИ МАХМУД БЕК ЭФЕНДИЕВ: ЕГО ЖИЗНЬ И ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

©2025

ФАХРИ ВАЛЕХОГЛУ-ГАДЖИЕВ*

*Тюркский Фонд Культуры и Наследия;
ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com

Резюме:

В ноябре 1918 года в городе Батум на Черноморском побережье, находившемся в то время под контролем Османской империи, было создано дипломатическое представительство – консульство Азербайджанской Демократической Республики. Эта необходимость вытекала из стратегического значения региона Аджарии (Аджаристан), где расположен Батум, для Южного Кавказа и того факта, что Азербайджан осуществлял свои экономические и торговые связи с Османской империей и западными странами в основном через порт в этом городе.

Консулом Азербайджанской Демократической Республики в Батуме был

назначен главный карантинный врач Батума Махмуд бек Эфендиев (Эфендизаде). Консульство начало свою официальную деятельность 1 января 1919 года, после перехода Батумского санджака под контроль Великобритании.

30 мая 1919 года дипломатическое представительство Азербайджанской Республики в Батуме получило статус генерального консульства, а Махмуд бек Эфендиев был назначен генеральным консулом.

Доктор Махмуд бек Эфендиев возглавлял дипломатическую миссию Азербайджана в этом городе даже после установления Советской власти в Азербайджане, вплоть до 8 июля 1920 года, когда Батум перешёл под контроль Грузинской Демократической Республики (ГДР).

После установления власти ГДР в Батуме Махмуд бек был арестован грузинскими правоохранительными органами, а деятельность генерального консульства приостановлена.

В статье со ссылкой на первоисточники рассматривается жизнь, политико-дипломатическая деятельность доктора Махмуд бека Эфендиева (Махмуд Шефкет Аталкын).

Ключевые слова: *Др. Махмуд бек Эфендиев (Эфендизаде), Махмуд Шефкет Аталкын, Батумское консульство Азербайджанской Демократической Республики, 1918-1920*

Giriş

1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsinin nəticəsində 13 iyul 1878-ci il tarixli Berlin müqaviləsi ilə Osmanlının birlikdə Əlviyyəyi-sələsə adlanan Batum, Qars və Ərdahan livaları təzminat olaraq Rusiyaya verilmişdi. Böyük Britaniyanın təkidi ilə Berlin konqresində (13 iyun – 13 iyul 1878-ci il) Batuma “porto franco” (sərbəst liman) statusu verilməsi barədə razılığa gəlinmişdi.¹

Batumun “porto franco” statusu 1886-cı ildə ləğv edilsə də, Çar Rusiyasının idarəçiliyi altında olan Cənubi Qafqazda Bakı-Batum dəmir yolu və neft boru xətti, özəlliklə neft sənayesinin inkişafı ingilis sahibkarların xüsusi diqqətini çəkmiş və 1898-1903-cü illər arasında bu sahəyə yatırılan sərmayələrin 85 %-i onların payına düşmüşdür.² Həmin dövrdən etibarən Batum şəhəri sürətlə böyüməyə və inkişaf etməyə başlamış, Rusiyanın bir çox bölgələrindən müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislər iş təyinatı ilə burada məskunlaşmışdılar.

Əmək fəaliyyəti ilə bağlı Batuma üz tutanlar arasında azərbaycanlı həkim Mahmud bəy Əfəndiyev (Əfəndizadə) də var idi. Mahmud bəy 1880-ci ildə* Alı

¹ İlhan Ekinci. Karadeniz’de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886). **Karadeniz Araştırmaları**. Sayı 14 (Yaz 2007), s.70.

² Sarı Mustafa. **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**. Ankara, 2014, s.285-286.

* Mahmud bəy Əfəndiyevin məzar daşında doğum tarixi 1878-ci il yazılsa da, Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmi elektron qeydiyyat portalında həmin tarix 01.07.1880-ci il kimi göstərilir.

(Əli) əfəndi və Fatma xanım Əfəndizadələrin ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, 1906-cı ildə Tiflisin “Viktoriya” hotelində keçirilən təmtəraqlı toy mərasimi ilə Axalkələk qəzasının ən zəngin və nüfuzlu nəslə olan Palavandovlardan (Pəhləvan-oğulları-Mutubəyzadələr) Məmmədli bəyin və Nəzakət (Niyazə) xanımın qızları Mahinur xanımla evlənmişdir. Həm Mahmud bəy, həm də Mahinur xanım eyni dövrdə Xarkov İmperator Universitetində ali tibb təhsili almışdılar.

Mahmud bəy Əfəndiyevin nəsil şəcərəsi

Mahmud bəy Əfəndiyev əslən Qazax mahalının Dağ Kəsəmən kəndindəndir. Onun mənsub olduğu “Cənnətoğulları” və ya “Əfəndi öyü” ruhani nəslə Dağ Kəsəmən nüfuzlu soylarındandır. Bu nəslin ağsaqqalları ulu babaları Molla Mustafanın Dağ Kəsəməne Qazağın Kəmərli kəndindən gəlib məskunlaşdığını deyirlər.³

1723-1728-ci illərdə tərtib olunmuş “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə əks olunmuş Osmanlı təhriir siyahılarından XVIII əsrin 20-ci illərində Qazax livasının Çuvar nahiyəsinin Kəsəmənli kəndində Molla Mustafa Mahmud oğlu adlı şəxsin yaşadığı bəlli olur.⁴

Mahmud bəy Əfəndiyevin Türkiyə və ABŞ-da yaşayan törəmələrinin verdiyi bilgiləri, eləcə də nəsilərin təqribi dəyişmə tezliyi və adların yaşadılması məqsədilə ənənəyə uyğun təkrarlanma ardıcılığını nəzərə alaraq ehtimal edirik ki, Molla Mustafanın Abdulla, Abdullanın isə Süleyman adlı oğlu olub və beləliklə, XVIII – XIX əsrin ilk yarısında Cənnətoğulları/Əfəndizadələrin soy kötüyünün bir budağı Qazax qəzasının Kəsəmənli//Dağ Kəsəmən kəndində Mahmud → Molla Mustafa → Abdulla → Süleyman xətti üzrə inkişaf edib.

Süleymanın Molla Mikayıl və Alı əfəndi adlı övladlarının olduğu bəllidir.⁵

Qazax nahiyəsinin 1860-cı ilə aid kameral təsvirlərində həmin dövrdə Dağ Kəsəmən kəndində mülkədar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri sırasında aşağıdakı ailələr qeyd olunubdur:

– Molla Rəhim Süleyman oğlu (35 yaş); oğulları İbrahim (10 yaş), Süleyman (7 yaş).

– Molla Mustafa Molla Mikayıl oğlu (24 yaş); qardaşları: Molla Yaqub (33 yaş), Musa (30 yaş) və onun oğlu Məhəmməd (2 aylıq), Məmməd (22 yaş);

– Molla Bəkir Alı əfəndi oğlu (26 yaş, ikiqat vergidən azad olunub).⁶

Sözügedən mənəbdə Molla Mahmud Molla Mikayıl oğlu (42 yaş) və Molla Məmməd Alı əfəndi oğlu (27 yaş) Dağ Kəsəməninin imtiyazlı ruhaniləri kimi göstəriliblər.⁷

Yuxarıda adıkeçən şəxslərdən Molla Rəhim Süleyman oğlunun Molla Mikayıl və Alı əfəndinin kiçik qardaşları olduğunu güman edirik.

³ İsmayıl Umudlu. **Dağ Kəsəmən: Yurd bilgisi. İnsanlar. Talelər**, Bakı, 2009, s.284-285.

⁴ **Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. 1728-ci il** (Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi: Ş.Mustafayev). Bakı, 2001, s. 210.

⁵ İsmayıl Umudlu. **Yenə orada. Dağ Kəsəmən: Yurd bilgisi...**, s.284-285.

⁶ **Qazax nahiyəsinin kameral təsviri. 1860-cı il** (tərtibçi: N.Əhmədli). Bakı, 2018, s.93, 98, 103, 381.

⁷ **Yenə orada, Qazax nahiyəsinin kameral təsviri...**, s.393.

Cənnətoğullarının Azərbaycanda olan törəmələri Alı əfəndinin oğulları sırasında Ömər, İbrahim, Sofu və İsmayılın adlarını çəkir,⁸ Türkiyədəki törəmələri isə Mahmud bəy Əfəndiyevgilin ən kiçiyi Mahmud bəyin özü olan 5 qardaş olduğunu söyləyir, qardaşların adlarını Abdulla, Hüseyn, Süleyman, Hasan, Mahmud olaraq sıralayırlar. Sonuncu bilginin müqayisədə həqiqətə daha yaxın olduğunu düşünürük. Belə ki, G.Qocayeva-Məmmədova və P.Əfəndiyevin araşdırmalarında qazaxlı Alı əfəndinin Borçalıda məskunlaşmış oğulları Abdulla, Hüseyn və Mahmud Əfəndiyevlər, eləcə də ərə gedərək Qaraçöp mahalında yaşamış qızı Xədicə barədə məlumat verilir.⁹ Qeyd olunanları və yuxarıda istinad edilən kameral təsvirdəki məlumatları nəzərə alaraq, Alı əfəndinin Molla Mə(hə)mməd, Molla Bəkir, Molla Abdulla, Hasan (gənc yaşda vəfat etdiyi söylənilir), Hüseyn, Süleyman, Mahmud adlı oğullarının və Xədicə adlı qızının olduğunu, onlardan adları çəkilən ilk ikisinin ömürlərinin sonunadək Qazax mahalında yaşadığını ehtimal edirik.

Alı əfəndinin övladlarından Molla Abdulla və Hüseyn Borçalı qəzasının Arıxlı kəndində məskunlaşmış ömürlərini orada başa vururlar. Tanınmış din xadimi olan Molla Abdulla Əfəndiyev Borçalı qəzasının Arıxlı kəndinin mollası olub. Onun Məhəmməd, Əlixan, Zeynəb, Nabat, Minəxanım və Sinəxanım adlı övladları dünyaya gəlib. Məhəmməd Əfəndioğlu (1906-1934) əmisi Mahmud bəy Əfəndiyevin himayəsində İzmirdə yaşayıb. Məhəmməd bəyin və Mahmud bəyin böyük oğlu Niyazi bəyin məzarları yan-yanadır.¹⁰

Hüseyn Əfəndiyev Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında oxuyub. Onun Borçalıda təhsil sahəsinin inkişafında mühüm xidmətləri olub. 1886-cı ildə Telav qəzasının Qaracala kəndində Tiflis-Kutais quberniya sünni məclisinin** sədrinin iştirakı ilə açılmış məktəbin ilk iki müəllimindən biri H.Əfəndiyev olub. O, 1893-cü ildən Axalsıx (Ahısqa) qəzasının Azqur kəndində müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmiş, sonra Arıxlı kəndində özəl məktəb açmış uşaqlara ev təlimi vermiş, 1901-ci ildə isə Arıxlıda dövlət xətti ilə məktəb təşkil edərək uzun müddət müdir-müəllim olmuşdur. Arıxlı kənd orta məktəbi Hüseyn Əfəndiyevin adını daşıyır¹¹. Hüseyn bəy qazaxlı Fatma xanımla (Əfəndiyevlərlə yaxın qohumluq əlaqələri olan Qayıbzadələrdən olduğunu təxmin edirik) ailə qurmuş, bu nikahdan onun üç oğlu və bir qızı (Sürəyya, Ziya, Rza və Murtuz) dünyaya gəlmişdir. Fatma xanım vəfat etdikdən sonra H.Əfəndiyev Güləndam adlı qadınla evlənmişdir.

Süleyman bəy Əfəndiyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun mirlivə (general-mayor) rütbəsini almış ilk zabitlərindən idi. O, 1919-cu ilin fevral ayının

⁸ İsmayıl Umudlu. *Yenə orada, Dağ Kəsəməni: Yurd bilgisi...*, s.285.

⁹ Əmrulla Paşayev, Novruz Bayramov. *Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri*. Tiflis, 2012, s.244-245; Pünhan Əfəndiyev. *Kəçmişdən bu günə: Borçalı, Arıxlı və arıxlılar*. Bakı, 2019, s.157-158.

¹⁰ Əmrulla Paşayev, Novruz Bayramov. *Yenə orada, Gürcüstanda Azərbaycan məktəb...*, s.244.

** 1886-cı ildə Tiflis-Kutais quberniya məclisinin üzvləri arasında Alı əfəndi Süleyman-zadənin adı çəkilir (*Кавказский календарь на 1880 год*. Тифлис, 1879, с. 76). Həmin şəxs 1887-ci ildə İrəvan quberniyasının qazisi vəzifəsini tuturdu (*Кавказский календарь на 1887 год*. Тифлис, 1886, с.76). Alı əfəndi Süleyman-zadənin Mahmud bəy və Hüseyn bəy Əfəndiyevlərin atası Alı əfəndi Süleyman oğlu olması mümkün ehtimallardandır.

¹¹ Əmrulla Paşayev, Novruz Bayramov. *Yenə orada, Gürcüstanda Azərbaycan məktəb...*, s.244, 391.

21-də Ağdam qarnizonunda yayılmış səpmə yatalaq xəstəliyindən dünyasını dəyişmiş, həyat yoldaşı Laləndar xanım Əfəndiyeva-Palavandovanın xahişi ilə ata yurdu Dağ Kəsəmən kəndində dəfn olunmuşdur.* Hökumətin qərarı ilə Süleyman bəyin Batumda yaşayan ailə üzvləri – xanımı və 3 övladı (Adilə, Zəkiyyə və Zibaxanım) məvacib və yemək xərci ilə təmin olunmuşdular.¹²

Süleyman bəyin böyük qızı Adilə xanım (11.06.1901 – 1927) mersinli oftalmoloq idi. Fazil bəylə evli olub, ortancıl qızı Zəkiyyə xanım (12.01.1905 – 1980) professor olub və ABŞ-da yaşayıb, 23 may 1906-cı il doğumlu kiçik qızı Zibaxanım haqqında isə əlimizdə hələ ki, heç bir məlumat yoxdur. Süleyman bəyin oğlu Firudin (25.10.1902 – 1918) atasının vəfatından bir az əvvəl Batumda intihar edərək həyatla vidalaşmışdı.¹³

Süleyman bəy və Mahmud bəy Əfəndiyev qardaşları həm də bacanaq idilər.

Qazax nahiyəsinin 1860-cı ilə aid kameral təsvirinə istinadən daha öncə təqdim olunan məlumatdan Alı əfəndinin qardaşı Molla Mikayılın Molla Mahmud, Molla Yaqub, Musa, Mustafa və Mə(hə)mməd adlı övladlarının olduğu bəlli olur.¹⁴

Molla Mikayılın övladlarından Mahmud, Mustafa və Məhəmməd barədə aşağıdakı məlumatları İ.Umudlunun Cənnətoğullarının görkəmli nümayəndəsi, mərhum akademik Rasim Əfəndiyə istinadən çap etdirdiyi bilgilər əsasında təqdim edirik:¹⁵

Molla Mikayılın böyük oğlu Hacı Mahmud əfəndi Əfəndiyev-Cənnətzadə Məşhəri təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, el arasında adına Hacı İmam da deyilmişdir. Onun Tükəzban, Şərifə və Nabat adlı üç qızı olub. Nabat Əfəndiyeva Qazax mahalında tanınmış xalça ustalarından olub.

Mustafa əfəndi Cənnətzadə Dağ Kəsəmən kəndinin məscidi nəzdində fəaliyyət göstərən məktəbxanada şəriət və ərəb-fars dillərini tədris etmişdir. Onun Məhəmməd, Səməd, Səid və Həmid adlı dörd oğlu olmuşdur. Bu qardaşlardan ilk üçünün Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldıkları söylənilir.

Molla Məhəmməd Cənnətzadə zamanəsinin ziyalı şəxsiyyətlərindən olmuş, Dağ Kəsəmən sakini şair Mustafa ağa Nasirin əsərlərini toplayaraq tərtib etmişdir.

“Cənnətoğullarının keçmişini təmsil edən şəxslər Dağ Kəsəmən qəbiristanlığında “Əfəndilərin hərəmi” deyilən iri ölçülü hasarın daxilində dəfn edilmişlər”.¹⁶

* General-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevə dair araşdırmalarda onun vəfat yeri kimi doğum yerinin də Qarabağın Ağdam məntəqəsi olduğu göstərilir. Şuşa qəzasının Kəbirli nahiyəsinin Ağdam kəndinin 1848-ci [**Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxiv** (ARDTA). F.37, siy.1, i.27, v.57 arx. – 64)], 1865-ci [ARDTA. F.10, siy.1, i.151, v.584-604], 1873-cü [ARDTA. F.43, siy.2, i.7188] və 1886-cı [ARDTA. F.43, s.2, i. 7345] illərə aid kameral təsvirlərində sözügedən ailəyə dair məlumatlara rast gəlmədik. Həm də Əfəndizadələrin sünni məzhəbinə mənsub olmaları onların Ağdamla bağlılığı ehtimalını azaldır.

¹² Шамистан Назирли. *Служение народу*, «Каспий» (“Kaspi”) qəz., 2010, 24 aprel, s.9; Mehman Süleymanov. *Həyatım Vətən yolunda qurban etmiş cümhuriyyət generalı*. “Xalq qəzeti”, 2016, 27 may, s.8.

¹³ “Azərbaycan” qəz., 1919, 27 fevral, №124 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. V cild [fevral 1919]. Bakı, 2022, s.407-408).

¹⁴ Qazax nahiyəsinin kameral təsviri. 1860-cı il, s.103, 393.

¹⁵ İsmayıl Umudlu. *Yenə orada, Dağ Kəsəmən: Yurd bilgisi...*, s.285-286.

¹⁶ İsmayıl Umudlu. *Yenə orada*.

Mahmud bəy Əfəndiyevin Acaristanda həkimlik və xeyriyyəçilik fəaliyyəti

Təhsil aldığı universitetdən 1909-cu ildə məzun olan Mahmud bəy bundan sonra illərcə Artvində və mərkəzi Batum şəhəri olan Acaristan (Acara) bölgəsinin müxtəlif tibb müəssisələrində, xüsusən 1912-ci ildən Batum dövlət tibb müəssisəsində karantin həkimi, Çakvi dövlət malikanəsində həkim, Çürüksu (Kobulet) xəstəxanasında baş təbib kimi çalışaraq yerli əhali arasında böyük şöhrət qazanmışdır.¹⁷

Mahmud bəy Batum şəhəri yaxınlığındakı Çakvi məntəqəsində yerləşən və gəlirləri imperatorun ailəsinin saxlanılmasına yönəldilən xüsusi dövlət malikanəsinin həkimi vəzifəsində çalışarkən Rusiya imperatoru II Nikolay tərəfindən qızıl zəncirli qızıl saatla mükafatlandırılmışdır.

M.Əfəndiyev Acaristanda həkimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, ictimai məsələlər və xeyriyyə işləri ilə də məşğul olmuş, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin 30 oktyabr 1915-ci ildə fəaliyyətə başlayan Batum şöbəsi ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir.

Mahmud bəy Əfəndiyevin Batumda nüfuzu, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum şöbəsində fəallığı və Azərbaycanın milli mütərəqqi qüvvələri ilə sıx iş birliyi barədə məlumatlar tanınmış yazıçı-jurnalist Əli Səbrinin və istiqlal mücahidlərindən Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələrində öz əksini tapır.

Ə.Səbri xatirə qeydlərində I Dünya müharibəsi dövründə Bakı “Cəmiyyəti-xeyriyyə” təşkilatının qızgın fəaliyyətə başladığını vurğulayaraq, Qara dənizin cənub-şərq sahillərində yerləşən türk-müsəlman yaşayış məntəqələrində həmin təşkilatın xətti ilə həyata keçirilən xeyriyyə aksiyalarında iştirakından geniş bəhs edirdi. O, bu yöndə fəaliyyəti sırasında Trabzonda yunan əsilli tərəcəməçi Qunarisin xainliyi səbəbindən üzləşdiyi həbs təhlükəsindən yaxa qurtarmaq üçün Batuma, Mahmud bəyin yanına gəldiyini yazırdı: “Mən Mahmud bəy Əfəndiyevin evinə gəldim. Məni görüb təəccübləndi. “Səni axtarırlar, bura da gəlmişdilər”, – dedi. Mən daha burada dincəlməyi münasib bilmədim. Tiflisə gəldim və Qazax yolu ilə Gəncəyə varid oldum”.¹⁸ Ə.Səbri Gəncədə çox qalmır və tezliklə Batuma qayıdır. Belə ki, müharibənin getdikcə şiddətlənməsi nəticəsində müsəlman qaçqınların sayının artması ilə “Cəmiyyəti-xeyriyyə” Trabzondan Batumadək olan sahədə xeyriyyəçilik fəaliyyətini tənzimləməkdə çətinlik çəkməyə başlayır və Batumda bu təşkilatın ayrıca şöbəsinin yaradılması qərarlaşdırılır. Həmin şöbənin işinə Əli Səbri yaxından cəlb olunur. Onun bu barədə qeydlərindən: “Batumda ayrıca şöbə təşkil olundu. Mahmud bəy Əfəndiyevə isə daha əziyyət vermədik, çünki o həkim idi, harada olsa işə yarıyaçaqdı, biz isə tonlarla qarğıdalı, duz və s. alıb şəhərlərə, kəndlərə göndərirdik. Batumdakı şöbəni təşkil etmək üçün Cəmo Hacınski (Mehdi bəy Hacınskinin qardaşı) Bakıdan Batuma gəldi. Batumdakı dəstəməzdə şair

¹⁷ Şeyhületibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi (Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti'nin yayını), İstanbul, 1964, s.7.

¹⁸ Əli Səbri. **Ömürdən yarpaq düşür.** Bakı, 1983, s.144-145.

Əhməd Cavad da var idi”.¹⁹ Ə.Səbrinin xatirələrindən o da bəlli olur ki, M.Əfəndiyev Əhməd Cavad üçün onun sevdiyi Şükriyyə xanımın ailəsinə – Acarıstanın zəngin əsilzadələrindən və Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum şöbəsinin fəaliyyətinə dəstək verib, ən çox maliyyə yardımı göstərən acar bəylərindən olan Süleyman bəy Bejanoğlunun hüzuruna elçiliyə getməkdən qəti imtina etmiş, Ə.Səbrinin özü bu funksiyanı yerinə yetirməyə məcbur olmuş, lakin “Mən şiyə, qızılbaş qız vermərəm”, – deyən Süleyman bəy tərəfindən qapıdan qovulmuşdur.²⁰

N.Şeyxzamanlının “Xatirələr”inin “Türkiyənin yardımını təmin etmək” bölümündə Osmanlı zabiti və siyasətçisi Əhməd Hüsaməddin bəylə birlikdə Bakıdan Tiflisə gizli səfər etdiklərini və burada Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin cəbhə bölgəsi üzrə vəkili Xosrov bəy Sultanovdan sözügedən cəmiyyətin üzvü olmalarını təsdiqləyən sənəd aldıqdan sonra Batuma yollandıqlarını yazırdı:

“...Batum Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri doktor Mahmud bəyin yanına getdik. Məqsədimizi anladıb, təhlükəsiz yolla bizi Türkiyəyə keçirməsini xahiş etdik. Sonra birlikdə doktorun evinə gəldik. Orda Tiflisdə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalının mühərrirlərindən Axıskalı Ömər Faiq bəylə görüşüb tanış olduq. Doktor onun da Türkiyəyə getmək istədiyini söyləmişdi. Biz çay içib söhbət edərkən, qapının zəngi çalındı və içəri bir şəxs girdi. Doktorun hörmətlə qarşılayıb təqdim etdiyi bu adam əslən girəsunlu olub, Batumda tütün ticarəti ilə məşğulmuş. Adı Bünyadoğlu idi. Doktor bizi Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri kimi təqdim etdi”.²¹

Milliyətçə rum/yunan olan Batum tütün fabrikinin sahibi Murad Bünyadoğlu Mahmud bəyə rus əsgərləri çəkildikdən sonra Trabzonda türklərlə rumlar arasında yaranmış gərginliyi araşdırmaq üçün oraya nümayəndə heyəti göndərəcəklərini bildirir, heyətə Xeyriyyə Cəmiyyətindən iki nəfərin daxil edilməsinin təmin olunmasını xahiş edir. N.Şeyxzamanlı: “Bundan sonra Mahmud bəy bizim üzümüzə baxdı və biz də “Bəli, Mahmud bəy, əgər əmr etsəniz, gedərik”, dedik”.²² Bu minvalla Nağı bəy Şeyxzamanlı, Hüsaməddin bəy və Ömər Faiq Nemanzadə Mahmud bəy Əfəndiyevin vasitəsilə Türkiyəyə getməyə müvəffəq olmuşdurlar.

Qeyd olunanlardan və digər əlavə mənbələrdən Mahmud bəy Əfəndiyevin Birinci Dünya Müharibəsi illərində müəyyən dövrdə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum şöbəsinə rəhbərlik etdiyi bəlli olur.²³

1918-ci ildə Batum vilayətində 8 aylıq Osmanlı idarəçiliyi dövrünün qısa xülasəsi

Batum bölgəsi (Acarıstan/Acara) 3 mart 1918-ci ildə imzalanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əsasən 40 ildən sonra Əlviyyəyi-səlasənin digər 2 vilayəti – Qars və Ərdahan vilayətləri ilə birlikdə yenidən Osmanlının hakimiyyəti altına qaytarılmışdı. 14 aprel 1918-ci ildə Batuma ilk Osmanlı hərbi birlikləri daxil ol-

¹⁹ Əli Səbri. *Yenə orada, Ömürdən yarpaq...*, s.145.

²⁰ Əli Səbri. *Yenə orada, Ömürdən yarpaq...*, s.145-146.

²¹ Nağı Şeyxzamanlı. *Xatirələr*. Bakı, 2016, s.90-92.

²² Nağı Şeyxzamanlı. *Yenə orada, Xatirələr...*

²³ *Şeyhületibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi*, s.7.

muşdu. O zaman Mahmud bəy zövcəsi Mahinur xanımın Batumda “Hilali-əhmər” (“Qızılay”) Cəmiyyətinin xəstəxanasında işləyirdi.

Türk hərbciləri və məmurlarından sonra Osmanlıdan Batuma ilk gələnlər arasında həmin ərəfədə xarici jurnalistlər heyətinə rəhbərlik edərək Şimal-Şərqi Anadolu və Cənub-Şərqi Qara dəniz bölgələrini gəzib dolaşan Osmanlı darülfünunun professoru, tarixçi-yazar Əhməd Rəfiq (Altınay) da var idi. 24 aprel 1918-ci ildə baş tutmuş bu gəlişi sırasında Batumu və dr. Mahmud bəy Əfəndiyevin ailə üzvləri ilə görüşünü Əhməd bəy “Qafqaz yolları” adlı xatirə qeydlərində belə təsvir edirdi: “Batum bənzərsiz, zərif, təmiz, sevimli və cəlbedici bir məntəqədir. Rus irfanı bütün gücü və nüfuzu ilə bu məkanı dəyişdirmişdir. Qoqol, Lermontov, Puşkin, Tolstoy və Dostoyevskilərin rus ruhuna təsirləri Batumda də özünü göstərir. Binalar, kilsələr, caddələr, evlər, qiyafətlər, ticarət malları, mağazalar hamısı rusdur. Müsəlmanlar arasında belə rus irfanına yaxınlaşanlar fikir və hiss baxımından yüksəlmişdilər; həyatı daha həqiqi şəkildə dərk edirdilər. Qiyafətlərinə düzən vermişdilər. Hətta onlar bu bilik və təsir sayəsində milliyyət məsələsini daha yaxşı anlamışdılar. Mahinur xanım bu həqiqətin qadın aləmində görünən misalıdır.

Mahinur xanım uzun boylu, qaragözlü, ciddi türk xanımadır. O, həyat yoldaşı doktor Mahmud bəylə Batum “Hilali-əhmər” (“Qızılay”) Cəmiyyətinin xəstəxanasında işləyir. Qızı Leyla albalı rəngli çadrası, sürməli gözləri, incə və narin siması ilə şərq gözəlliyinin cazib bir miniatürüdür. Mahinur xanımdan şəhərin əsgərlərimiz tərəfindən necə bombalandığını soruşduqda o, belə cavab verdi:

– Hamımız qorxduq. Axırda Osmanlıların şəhəri alacağını anlayanda artıq qorxumuz yox idi. Osmanlının top gülləsi həmişə üçbucağa düşürdü.

Sonra əli ilə onun ətrafında ağ əlbisələri, oynaq rəftarları, təbəssümlü baxışları ilə dayanmış, Osmanlı zabitlərini heyrətlə seyr edən sarışın və mavi gözlü rus qızlarını, eləcə də yaşıl ağacların, səliqəli dəfnələrin arasında gəzən kazak zabitlərini əli ilə göstərərək dedi:

– Bunların topu isə heç bir şey edə bilmirdi; vay bunların başına...”²⁴

Batumun türk idarəçiləri ilə yerli ağqvardiyaçılar (bolşeviklərə müxalif rusiyayönümlü qüvvələr) əməkdaşlıq edirdilər. Onların arasında kadet Prislitbiyan Maslov da var idi. P.Maslov Batumun komendantı olan türk zabitinə bu sözlərlə müraciət edərək həbsə atılmış ağqvardiyaçı zabitlərin azadlığa buraxılmasını xahiş etmişdi:

“Tərəfinizdən Batum – hüquqən sizə məxsus olan və 40 il əvvəl zorla əlinizdən alınan köhnə şəhəriniz tutularkən biz ruslar sizə heç bir müqavimət göstərmədik. Əgər şəhərin müdafiəçiləri arasında ruslar da var idisə, onlar mövqelərə gürcülər tərəfindən məcburən aparılmışdılar. Biz Batumu sizə Brest müqaviləsi əsasında verdik və o gündən sizinlə səmimi müttəfiq və dostuq. Biz sizin gəlişinizə qəlbimizə yaxın müttəfiqlər kimi sevinirik və siz tamamən boş yerə qəlbən sizə sadıq rus zabitlərini həbs edirsiniz”²⁵.

²⁴ Ahmet Refik Altınay. *Kafkas yollarında*. İstanbul, 2022, s.23-24.

²⁵ «Борьба» qəz., 1919, №30 (286), s.2.

Gürcü tarixçisi D.Cumburidzenin fikrincə, P.Maslov türkləri rusların onlara qarşı xoş niyyətli, gürcülərin isə antitürk yönümlü olduğuna inandıra bilmişdi. Əvvəlki hakimiyyət təmsilçilərinin bir hissəsi, o cümlədən şəhər dumasının qəzaçıları (deputatlarının) bir çoxu məhz buna görə Acarıstanı tərk etmişdi. Əvəzində şəhər duması, başlıca olaraq, Rus Milli Şurasının üzvləri olan rus deputatlarla doldurulmuşdu.²⁶

Batumda Osmanlı hakimiyyətinə qarşı siyasi və silahlı mübarizə çağırışlarına görə İslam Gürcüstanı Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri Məmməd bəy Abaşidze (Sancaqbəyzadə) və onunla birlikdə bir neçə Gürcüstan meyilli acar hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarəti altına alınaraq Trabzon həbsxanasına göndərilmiş, cəmiyyətin rəhbər heyətinin digər üzvləri Batumdan deportasiya edilmişdilər. Bu sonuncular Tiflisdə İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsini (İslam Gürcüstanının Təxlisi Cəmiyyəti) təsis etmişdilər. Komitəyə Gürcüstan Demokratik Respublikasının (GDR) hökuməti tərəfindən 25 oktyabr 1918-ci il – 28 avqust 1919-cu il tarixləri arasında ümumilikdə 1 milyon 975 min manat yardım göstərilmişdi²⁷. Komitənin mətbu orqanı “Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcüstanı” („სამუსლიმანო საქართველო“/“كوردستانى اسلام“) qəzeti də GDR-in maliyyə dəstəyi ilə nəşr olunurdu. 11 yanvar 1919-cu ildən gürcü və türk (osmanlı) dillərində işıq üzü görən bu qəzet səhifələrində antiosmanlı yönümlü məqalələrə geniş yer ayırırdı.

8 may 1918-ci ildə Acarıstanda Osmanlı yönümlü “Sədayi-millət” təşkilatı fəaliyyətə başlamışdı. Təşkilatın Batum vilayətinin demək olar ki, bütün bölgələrində və iri yaşayış məntəqələrində filialları və şöbələri yaradılmışdı. Təşkilatın xətti ilə həftədə 3 dəfə eyniadlı “Sədayi-millət” qəzeti çap olunurdu.

4 iyun 1918-ci il Batum müqaviləsinə görə, Osmanlı-Gürcüstan sərhədi Çolox çayı, Abastuman və Azqurun cənubundan keçmiş və beləliklə, Əlviyyəyisələsədən başqa Axısqa və Axalkələk qəzaları da (Azqur və Abastuman məntəqələri istisna olmaqla) rəsmən Osmanlı hakimiyyəti altına verilmişdi. Bundan sonra Batuma Osmanlı hərbi naziri Ənvər Paşa səfər etmişdi.²⁸ Ənvər Paşanın böyük bayramla qarşılandığını vurğulayan Tiflis mətbuatı Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinin Ənvər Paşanın şərfinə Batum bələdiyyəsinin ictimai zalında təşkil olunan ziyafətdə iştirak etdiklərini və səhəri gün hərbi nazir tərəfindən qəbul olunduqlarını yazırdı.²⁹

Batum konfransından sonra Acarıstanın gələcək taleyi ilə bağlı referendumun – plebisitin təşkili üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya yaradılmışdı: E.A.Poray-Koşits (sədr), Mahmud bəy Əfəndiyev, K.A.Krasnitski, M.Volfenzon, İoseb Nakaşidze, Süleyman bəy Sancaqbəyzadə (S.Abaşidze), İ.İ.Kalfoğlu, Qriqol

²⁶ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri (დ.კუმბურიძე. აკარის საკითხი 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი). Tiflis, 1999, s.27.

²⁷ D.Cumburidze. *Yenə orada, 1918-1921-ci illərdə Acara...*, s.51.

²⁸ “Saxalxo sakme” (“სახალხო საქმე”) qəz., 1918, 9 iyun, №253, s. 3.

²⁹ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 15 iyun, №257, s.2.

Gigineişvili, Gübner və M.L.Bünyadoğlu.³⁰ Sadalanan şəxslərdən yalnız M.Əfəndiyev milliyətə türk (azərbaycanlı) idi. O, Osmanlılar tərəfindən Batumun baş karantin həkimi vəzifəsinə təyin edilmişdi.

Komissiyanın 11 iyul 1918-ci ildə keçirilmiş toplantısında plebisitin açıq və ya gizli səsvermə yolu ilə keçirilməsi məsələsi müzakirə olunur. Toplantıda mövzuya münasibət bildiren komissiyanın üzvləri sırasında Mahmud bəy Əfəndiyev də olur. O, öz çıxışında deyir:

“Batum heç bir istisna təşkil etmir ki, hər yerdə açıq səsvermə keçirildiyi halda, onun sakinlərinə gizli səsvermə hüququ verək. Komissiyanın, bəzilərinin düşündüyü kimi, elə də böyük hüququ yoxdur. Bu, yalnız qubernator (mütəsərrif) yanında mövcud olan məşvərət orqanıdır. Səsvermə prosesində hər şey daha sadədir və heç bir məcburiyyət yoxdur. Gizli səsvermənin keçirilməsi isə qubernatorun tələblərinə ziddir”.³¹

Əlviyyəyi-səlasənin əksər yaşayış məntəqələrində 1918-ci ilin iyun ayında, Acarıstanda isə 14 iyulda keçirilmiş plebisitdə səs verənlərin böyük əksəriyyəti Osmanlı idarəçiliyində yaşamağa üstünlük vermişdilər.³² 15 avqust 1918-ci ildə Əlviyyəyi-səlasənin Osmanlı dövlətinə ilhaqı ilə əlaqəli xətti-humayun (sultanın fərmanı) yayımlanmışdı.³³

30 oktyabr 1918-ci il tarixli Mudros barışıqı nəticəsində Osmanlı yenidən Brest-Litovsk müqaviləsinə qədərki sərhədlərinə çəkilmək məcburiyyətində qalmış, onların yerini ingilislər tutmuşdu.

Tiflisdə gürcücə nəşr olunan “Saxalxo sakme” qəzeti 18 dekabr 1918-ci ildə işıq üzü görmüş buraxılışında yazırdı:

“Axalsıx-Axalkələyə gürcü ordusu daxil olduqdan sonra oradan qaçmış 4 bəy özlərini Batumda Axalsıx və Axalkələk qəzalarının müvəqqəti komissarı elan edibdir. Onlar həmin qəzalarda məskunlaşmış millətlər adından ingilislərə memorandum (hansısa məsələyə baxışı əks etdirən diplomatik sənəd – F.V. – H.) təqdim etməyi planlaşdırırlar. Onlara yerli Azərbaycanlı həkim Əfəndiyev başçılıq edir. Onlar Cənubi Qafqaz ştatının (dövlətinin – F.V. – H.) yaradılmasını xahiş edirlər, gələcəkdə bu ştatın hansı ölkəyə birləşəcəyi barədə memorandumun müəllifləri heç nə demirlər”.³⁴

19 dekabrda Batum limanına tam sahiblənən ingilislər 5 gün sonra – 24 dekabrda şəhəri də işğal etmişdilər və bununla Batumda ingilis hakimiyyəti dövrü başlanmışdı. 25 dekabrda general-mayor Ceyms Kuk-Kollis (William James Norman Cooke-Collis) Batumun hərbi qubernatoru təyin edilmişdi. 30 dekabrda C.Kuk-Kollis Batumda mülki idarəçiliyi türklərdən alaraq Batum Rus Milli Şurasının sədri

³⁰ “Ertoba” (“*ერთობა*”) qəz., 1918, 16 iyul, №154, s.2.

³¹ “Ertoba” (“*ერთობა*”) qəz., 1918, 16 iyul, №154, s.2.

³² “Ertoba”. *Yenə orada*.

³³ Mustafa Sarı. *Yenə orada, Türkiyə-Kafkasya İlişkile....*, s.237.

³⁴ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 18 dekabr, №410, s.3.

P.Maslova vermiş, səhəri gün Osmanlı mülki qubernatoru Cəmil bəyin dəftərxanasından türk bayrağı endirilmişdi.³⁵

Batumda Azərbaycan diplomatik təmsilçiliyinin təsis olunması və Mahmud bəy Əfəndiyevin konsul vəzifəsinə təyinatı qərarı

1918-ci ilin noyabr ayında o zaman Osmanlı sərhədləri daxilində olan Batum şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də diplomatik təmsilçiliyinin – konsulluğunun təsis olunmasına qərar verilir.

Batumda Azərbaycan konsulluğunun açılması məsələsini 1918-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Əlimərdan bəy Topçubaşov gündəmə gətirmiş, hətta müstəqbel konsul vəzifəsinin müvəqqəti olaraq həmin dövrdə Batumun baş karantin həkimi olan Azərbaycanlı ziyalı Mahmud bəy Əfəndiyevə həvalə edilməsini təklif etmişdi. Belə ki, Paris Sülh Konfransında iştirak üçün Tiflis və Batum üzərindən İstanbula yola düşən Ə.Topçubaşov 1918-ci ilin 15 sentyabrında Batumdan Cümhuriyyətin baş naziri Fətəli xan Xoyskiyə yazırdı ki, İstanbulla sənədləri aparıb-gətirmək üçün kuryerlərə ehtiyac olacaq, “hələlik isə təsadüfən imkan yaransa, bütün korrespondensiyanı burada – Batumda həkim Mahmud bəy Əfəndiyevin adına göndərə bilərsiniz (Vladikavkazskaya, ev 4). O, hazırda baş karantin həkimi vəzifəsindədir; yeri gəlmişkən, bizim qaçqınlar təşkilatının üzvü olub. 12 ildir burada yaşayır, hamının hörmətini qazanıb. İndi bizə Batumda konsul qismində səlahiyyətli nümayəndəmizin olması çox zəruridir. Artıq bizim iştirakımızı tələb edən, xüsusilə ticarət xarakterli işlər var. Müvəqqəti olaraq bu işləri həmin Əfəndiyevə həvalə etmək olardı və o, buna həvəslə razılaşar, fəy-dalı olmağa çalışardı. Karantin həkimi vəzifəsində olması ona əngəl törətməyəcək. Hələlik uyğun olan odur, sonra başqasını taparıq”.³⁶

Elə həmin məktubda Ə.Topçubaşov Fətəli xandan ona yeni məzmunlu mandat göndərilməsini xahiş edir və yazır ki, “mən burada olmasam kuryer həmin sənədi Mahmud bəy Əfəndiyevə versin, o, mənə İstanbula göndərər”.³⁷

Ə.Topçubaşov baş nazir F.Xoyskiyə Batumdan 1918-ci il 21 sentyabrda yazdığı məktubunda təkrarən konsul təyinatı məsələsinə qayıdırdı:

“Yenidən Batumda konsulumuzun təyinatı kimi yetişmiş bir məsələ üzərində dayanmaq istəyirəm. Uyğun bir adamımız yoxdursa, konsul vəzifəsini müvəqqəti olaraq Mahmud b. Əfəndiyevə (Vladikavkazskaya, ev №4) həvalə etməyi məsləhət görürəm. Onun vasitəsilə hər cür yazışmanı İstanbula göndərmək və İstanbuldan almaq mümkündür. Bax, indi konsula aid bir məsələ var. Bu, Türkiyə hökuməti üçün keçmiş Çakva malikanəsindən çayın gətirilməsi haqqındadır. Bizdə demək olar ki, çay yoxdur, burada isə onu funtu 30-40 manata almaq mümkündür. Alırlar

³⁵ В.И.Маргвелашвили. Из истории английской оккупации Аджарии (1918-1920 гг.). Батуми, 1973, с.8; Mustafa Sarı. *Yenə orada, Türkiyə-Kafkasya İlişkile...*, s.341; O.Qoqolişvili. *Batum vilayəti 1900-1921-ci illərdə. II hissə. 1915-1921-ci illər* (თ.გოგოლიშვილი. *ბათუმის ოლქი 1900-1921 წლებში, მეორე ნაწილი, 1915-1921 წწ.*). Batum, 2020, s.88.

³⁶ ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.3-4 arx.

³⁷ ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.3-4 arx.

da: Şimali Qafqaz, kazaklar, ukraynalılar, bolqarlar, rumınlar və s. Türklər həvəslə buğdaya dəyişirlər. 5-10 min funt dərhal almaq mümkündür. Bunun üçün Türkiyənin 3-cü ordusunun komandanı Əsəd paşa ilə əlaqə saxlamaq, həmin Əfəndiyevə xəbər vermək gərəkdir və o, hər şeyi öz qaydasına qoyacaq”³⁸

Ə.Topçubaşov F.Xoyskiyə 1918-ci il 31 oktyabrda yazdığı məktubunda iki aydır Bakıdan, hökumətdən bir sətir belə məlumatın olmadığından gileyənir və ən gec 10 gündən bir yazışma mübadiləsinin aparılmasının vacibliyini vurğulayaraq, çıxış yolu kimi heç olmasa Batumadək pulla xüsusi kuryer tutulmasını və orada sənədlərin doktor M.Əfəndiyevə verilməsini təklif edirdi.³⁹

Beləliklə, Ə.Topçubaşovun tövsiyəsi nəzərə alınaraq, Azərbaycanın Batumda konsulu vəzifəsinə doktor Mahmud bəy Əfəndiyev təyin edilir.⁴⁰ Bu barədə xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxanov M.Əfəndiyevə ünvanladığı 21 noyabr 1918-ci il tarixli 595 sayılı məktubunda yazırdı: “Əlahəzrət Mahmud bəy, Azərbaycan Respublikasının hökuməti 7 noyabr 1918-ci il tarixli iclasında Sizi Osmanlı imperiyasının Batum şəhərində Azərbaycanın konsulu vəzifəsini tutmağa dəvət etmək barədə qərar qəbul etdi. Bu vəzifəni Sizə həvalə etməklə Azərbaycan Respublikası ümid edir ki, onun bütün vətəndaşlarının maraqları tərəfinizdən lazımı qaydada qorunacaq. Bununla yanaşı, hökumət onu [Batum bölgəsindəki] siyasi vəziyyət barədə məlumatlandırmanızı xahiş edir”⁴¹

Elə həmin gün A.Ziyadxanov M.Əfəndiyevin razılıq barədə yazılı cavabını gözləmədən aşağıdakı məzmununda 596 sayılı vəsiqəyə imza atır: “Verilir doktor Mahmud bəy Əfəndiyevə ona görə ki, o, Azərbaycan Respublikasının Osmanlı İmperiyasının Batum şəhərindəki konsulu təyin olunmuşdur”⁴²

Dr. M.Əfəndiyev xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısının yuxarıda qeyd olunan məktubunu 2 dekabrda Batum şəhərindən belə cavablandırır:

“Sizin Azərbaycan Respublikasının Batumda konsulu vəzifəsini tutmaq barədə 7 noyabr tarixli təklifinizi cari ilin 30 noyabrında aldım. Öz vətənimə, xüsusən də yeni doğulmuş müstəqil respublikaya xidmətdən imtina etməyə heç bir mənəvi haqqım yoxdur və ona görə də Sizin diqqətinizə çatdırmağı özümə borc bilirəm ki, mən hər yerdə və hər zaman dəyərlı Azərbaycanın qulluqçusu olmağa hazırım, çünki bu, vətənin yenidən doğulduğu belə kritik zamanda hər bir müsəlmanın borcudur. Bununla yanaşı, nazirliyin diqqətinə çatdırıram ki, Batumda konsulluğun rəsmi açılışını yalnız konsulluğun katib, kargüzar-tərcüməçi, makinaçı və digər dəftərxana işçilərindən ibarət zəruri əməkdaş ştatı göstərilməklə və təsdiq olunmaqla dəqiq xidməti təlimat veriləndən sonra mümkün hesab edirəm. Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi olaraq onun şərəf və ləyaqətini qorumaq istəyi ilə konsulluğun, bütün digər xarici dövlətlərdə qəbul olunduğu kimi, lazımı səviyyədə təmsil olunmasını işin maraqlarına uyğun zəruri hesab edirəm. Bunun üçün nazirli-

³⁸ ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.5-6 arx.

³⁹ ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.16-17.

⁴⁰ ARDA. F.970, siy.2, i.157, v.1-2; «Азербайджан» qəz., 1918, 10 noyabr, №31, s.1.

⁴¹ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.1.

⁴² ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.2.

yin uyğun gördüyü müvafiq təlimatların Batum konsulluğuna göndərilməsinin tezləşdirilməsi zəruridir. Sizin cavab qərarınızı gözləməklə bərabər bütün Azərbaycan vətəndaşlarının maraqları istənilən halda tərəfimdən lazımınca təmin olunacaq. Bu diyarlardakı siyasi duruma dair isə ümumi vəziyyətlə bağlı bəzi qeyri-müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirildikdən sonra tərəfimdən xüsusi məlumat göndəriləcək”⁴³.

Konsul vəzifəsinə təyinatının ilk günlərində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı məktublarda Mahmud bəy Əfəndiyev İrəvan və ətraflarından Gümrü və Axalkələyə köçmüş, lakin oraları da tərk etmək məcburiyyətində qalaraq Batumda sığınacaq tapmış müsəlman qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün maddi vəsait ayrılmasını, həmçinin Batumda dolaşan müəyyən şayiələrə istinad edərək, Azərbaycanda baş verən daxili siyasi proseslər və ölkənin progressiv inkişafı barədə mütəmadi olaraq məlumatlandırılmasını xahiş edirdi. Bu müraciətlərə 4 yanvar 1919-cu il tarixli cavabında xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanov konsulun iki məktubunu 29 dekabr 1918-ci ildə aldığına diqqəti çəkərək, Azərbaycanda daxili vəziyyət barədə məlumat verərək, konsulun Azərbaycandakı vəziyyət barədə mütəmadi bilgiləndiriləcəyini və istənilən yalan şayiələri qəti şəkildə inkar edə biləcəyini vurğulayırdı. Eyni zamanda M.Əfəndiyevin qaldırdığı müsəlman qaçqınlar məsələsinə toxunaraq yazırdı: “Onların ehtiyacları üçün mənə təqribi smeta göndərsəniz yaxşı olardı. Bu, öz yurdlarından qovulmuş bizim qardaşlarımız üçün Himayədarlıq Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırmamız üçün lazımdır. Hələlikse, onlara xeyriyyə ianələri və Batumda olan digər qaynaqlarla köməklik edə bilərsiniz”⁴⁴.

Qeyd etdiyimiz kimi, Mudros barışıqının şərtləri əsasında 1918-ci ilin sonunadək Cənubi Qafqazdan çıxarılmalı olan Osmanlı və Almaniya qoşunlarının yerini Böyük Britaniya ordu hissələri tutmalı idi. Dr. M.Əfəndiyev 14 dekabr 1918-ci ildə Batumdan Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə şəhərdəki mövcud vəziyyət barədə yazırdı ki, ingilislər buraya kəşfiyyət tipli 4 gəmi ilə gəlirlər; hələ ki, şəhər və vilayətin daxili işlərinə qarışmırlar; liman və dəmir yolu stansiyası onlar tərəfindən tutulub; ümumən türklərə münasibətləri müsbətdir və burada yaradılmasına türklər tərəfindən icazə verilmiş 21 nümayəndədən ibarət milli şura fəaliyyətə başlamışdır.⁴⁵

Batumda Azərbaycan konsulluğunun rəsmi fəaliyyətə başlaması. Konsul M.Əfəndiyevin diplomatik yazışmaları

Batum vilayəti (Acarıstan) ingilis qoşunlarının tam nəzarətinə 24 dekabr 1918-ci ildə keçir. Azərbaycanın Batumdakı konsulluğu rəsmi fəaliyyətə bundan sonra – 1 yanvar 1919-cu ildə başlayır.⁴⁶

⁴³ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.3.

⁴⁴ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.6-8.

⁴⁵ ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.3.

⁴⁶ ARDA. F.28, siy.1, i.697, v.85.

M.Əfəndiyev Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri F.Xoyskiyə 15 yanvar 1919-cu ildə ünvanladığı məktubunda rəhbərlik etdiyi konsulluqda katib vəzifəsinə “iş qabiliyyətinə və əxlaqi keyfiyyətlərinə” yaxından bələd olduğu doktor Əziz bəy Qədimbəyovun, kargüzar vəzifəsinə isə “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum üzrə fəaliyyətindən yaxşı tanıdığı, millətinə sadıq olan vətənpərvər”, nuxalı (şəkili) Safvət əfəndi Ağayevin təyin olunduğunu bildirir, eləcə də 1919-cu il üçün konsulluğun smeta xərclərini təqdim edirdi.⁴⁷

Batum şəhərində ingilis hakimiyyəti ümumən bərqərar olduğdan sonra Azərbaycan xarici işlər naziri v.i.e. Adil xan Ziyadxanov Batum vilayətinin general-qubernatoru Ceyms Kuk-Kollisə 26 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məktubunda “doktor Mahmud bəy Əfəndiyevin Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən Batum vilayətində konsul” təyin olunduğunu bildirərək, ona xidməti fəaliyyətində mümkün köməkliliyin göstərilməsini xahiş edirdi.⁴⁸ Həmin gün Batumun rusdilli mətbu orqanı olan “Naş kray” («Наш край») qəzetində Azərbaycana gedən istənilən şəxsin Batumdakı Azərbaycan konsulluğundan buraxılış götürməsi, eləcə də Batumda yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının bir ay ərzində konsulluqda qeydiyyatdan keçib pasportu əvəz edən müvafiq vəsiqə alması zəruriliyi barədə elan dərc olunmuşdu. Elanda konsulluğun müvəqqəti olaraq Vladıqafqaz/Vladikavkazskaya küç. 4 (indiki Parnavaz Mepe/Çar Parnavaz küçəsi) ünvanında, konsul dr. M.Əfəndiyevin mənzilində yerləşdiyi qeyd olunurdu.⁴⁹

1919-cu ilin əvvəllərində Paris Sülh Konfransına qatılacaq Qafqaz respublikalarının nümayəndələri dəniz yolu ilə İstanbula getmələri üçün Batuma toplaşırılar. Buraya Tiflis üzərindən yanvarın 11-də Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının heyətləri ilə birlikdə gələn, tərkibi Əhməd bəy Ağaoğlu, Ə.Şeyxülislamov, M.Mehdiyev, C.Hacıbəyli və M.Məhərrəmovdan ibarət olan və Məmməd Həsən Hacınskinin müvəqqəti başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Acarıstanın müsəlman ziyalıları tərəfindən təntənəli şəkildə qarşılır. Azərbaycanlı qonaqların şərəfinə “doktor Mahmud bəy Əfəndiyev cənablarının xanələrində Acara ümərə və vəkillərinin iştirakı ilə” ziyafət verilir.⁵⁰

Məmməd Həsən Hacınski və Əhməd bəy Ağaoğlu Batumdan xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskiyə şifrəli məktublarında yazırdılar: “...Türklərin gedişi və ingilislərin peyda olması Batum və Qars vilayətinin müsəlmanlarını gözlənilmədən yaxaladı... Batumdakı konsulumuzu hər bir şəraitlə təmin etmək və onun statusunu rəsmiləşdirmək zəruridir. Onun sərəncamına təbliğat məqsədilə hesabatsız istifadə üçün mütləq şəkildə 200 min manata yaxın vəsait göndərmək zəruridir. Bu, çox vacibdir. Bu barədə yalnız Mahmud bəy Əfəndiyev bilməlidir”.⁵¹ Qeyd olunanları

⁴⁷ ARDA. F.970, siy.1, i.43, v.1-1 arx.

⁴⁸ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.4-5.

⁴⁹ «Наш край» qəz., 1919, 26 yanvar, №31, s.1.

⁵⁰ “Azərbaycan” qəz., 1919, 31 yanvar, №102 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyatı]. IV cild [yanvar 1919]. Bakı, 2022, s.523).

⁵¹ ARDA. F.894, siy.10, i.66, v.5-7.

nəzərə alaraq, 1919-cu ilin fevral ayında XİN M.Əfəndiyevə məxfi xərclər üçün 200 min manat ayırmışdı.⁵²

31 yanvar 1919-cu ildə M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məktubunda Gürcüstan Respublikasının qoşunlarının Qars vilayətinin Posxov nahiyəsinə hücumu ilə bağlı Cənub-Qərbi Qafqaz müvəqqəti hökumətinin etiraz məktubunun surəti təqdim edilərək, bölgədə baş verən siyasi məsələlər və antiazərbaycan meylləri barədə məlumat verilir:

“Qars, Batum və Ərdahan vilayətlərinin sakinlərinə türklərin mütləq bu diyarları tərk edəcəyi bəlli olanda, onlarda birləşmək və ümumdünya konfransının (Paris sülh konfransı – F.V. – H.) qərarı əsasında Qafqaz və Rusiya arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsini gözləmək fikri yarandı. Batum vilayətinin sakinlərinin əksəri bu düşüncənin həyata keçirilməsində canlı iştirak etdilər və ona həssaslıqla yanaşdılar. Türk hakimiyyətinin Batumu tərk etməsi ilə Batum şəhəri və vilayətinə çox sayda təbliğatçılar, Məmməd bəy və Aslan bəy Abaşidze qardaşları və digərlərinin başçılığı altında gürcüfil müsəlmanlar soxuldular... Həmin Məmməd bəy, eləcə də qardaşı Aslan bəy rus hakimiyyəti tərəfindən təqib olunarkən azərbaycanlılar arasında qonaqpərvərlik sığınacağı axtarırdı, indi Azərbaycan Respublikasındakı dindaşlarının qatı əleyhdarına çevrilib. İslam yolunda öz vəzifəni yerinə yetirərkən əlbəttə ki, hər cür maneələrlə qarşılaşmaq mümkündür, ancaq Azərbaycan Respublikasının bayrağı yenə də hər zaman öz layiq olduğu yüksəkliklərdə dalğalanacaq. Təəssüf ki, öz dindaşlarının bu cür davranışlarını sakit qarşılaya bilməyəcək.”

Məktubun sonunda qeyd olunurdu ki, “naşükür ünsürlərin İslamın və Zaqafqaziyada yeni doğulmuş müsəlman respublikasının nüfuzuna xələl yetirməsinə imkan verməmək üçün bizim respublika bütün vasitələrlə reaksiya verməlidir”.⁵³

M.Əfəndiyev Azərbaycan XİN-ə 12 fevral 1919-cu ildə göndərdiyi məktubunda da qeyd olunan mövzuya toxunurdu: Bildiyiniz kimi, burada Abaşidze qardaşları tərəfindən Gürcüstan hökumətinin maliyyələşdirdiyi və Acaranın Gürcüstana birləşməsinə təbliğ edən “İslam Gürcüstanı” qəzeti çap olunur; əks mövqedə olan acarlar da öz qəzetlərini buraxmaq istəyir, ancaq maliyyə vəsaitləri olmadığı üçün bununla əlaqədar mənə müraciət ediblər və mən hökumət qarşısında yeni qəzetin nəşri ilə bağlı vəsatət qaldırmışam; eyni zamanda yerli müsəlmanlar Azərbaycan hökumətindən Qaraağazadənin müvəqqəti vəzifədən azad edilməsini xahiş edirlər; ona görə ki, Əhməd Həmdi Qaraağazadə Batumda bu yeni mətbu orqana rəhbərlik etmək üçün lazımdır.⁵⁴

Qeyd edək ki, haqqında bəhs edilən Əhməd Həmdi əslən acar idi. O, Azərbaycan mətbuatında mütəmadi olaraq məqalələrlə çıxış edərək, Cənub-Qərbi Qafqaz müsəlmanları mövzusunda geniş yer ayırırdı. Ə.H.Qaraağazadə “Azərbaycan” qəzetinin 29 yanvar 1919-cu il tarixli sayında işıq üzü görən “Batum

⁵² ARDA. F.970, siy.2, i.32, v.3, 5.

⁵³ ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.2-2 arx. və i.27, v.48-48 arx.

⁵⁴ ARDA. F.970, siy.1, i.27, v.22.

oblastı və gürcülər haqqında” məqaləsində ““Qurani-Kərim”i su kimi əzbər bilən hafiz Məhəmmədağlı bəyin (Məmməd bəy Abaşidze-Sancaqbəyzadə – F.V. – H.)”, həmçinin, onun qardaşı Aslan bəy və əmisi oğlu Süleyman bəyin fəaliyyətlərini tənqid edərək, sonuncuların konsul Mahmud bəy Əfəndiyev və özünün timsalında Azərbaycan təmsilçilərinə qarşı təxribatlarla məşğul olduqlarını yazırdı: “...Arslan bəy Azərbaycan Hökumətinin Batum konsulu və çox illərdən bəri Batumda camaat xadimliyi ilə tanınmış və həlim bir zat doktor Mahmud bəy Əfəndiyevə gürcü qəzeti ilə o qədər adi təhdidnamələr yazır ki, bir adamın qələmindən nasıl çıxdığına heyrət edərsiniz”.⁵⁵

M.Əfəndiyev XİN-ə ünvanladığı 14 fevral 1919-cu il tarixli məktubunda bir daha Cənub-Qərbi Qafqaz bölgəsində mövcud siyasi vəziyyəti təsvir edərək bildirdi ki, ingilislər vəziyyətə hakimdirlər, ancaq məmuriyyət istisnasız ruslardan ibarətdir; bu ruslar da özlərinin milli proqramlarını həyata keçirirlər.⁵⁶

AXC Xarici İşlər Nazirliyinə 1919-cu il 25 martda göndərdiyi məktubunda M.Əfəndiyev Şimali Qafqazdakı hərbi-siyasi vəziyyətlə bağlı narahatlığını dilə gətirərək yazırdı ki, bizdə olan məlumatlara görə, oradakı dindaşlarımız könüllülərlə (general A.Denikinin komandanlığı altındakı Könüllü ordunun mənsubları ilə) mücadilədə kritik vəziyyətdədirlər. Konsulluğun dağlıların vəziyyəti barədə də mü-təmadi olaraq məlumatlandırılması faydalı olardı. Dağlılar Respublikasının Batumda nümayəndəsi olmalıdır, çünki bu, onların öz marağındadır. Ümumiyyətlə, xə-bərlərin olmaması bu və ya digər respublikanın nüfuzuna təsir edən bir sıra şeyi-lərin yaranmasına səbəb olur.⁵⁷ Buna cavab olaraq XİN-dən konsulluğa 7 apreldə göndərilmiş məktubda Şimali Qafqazda baş verən proseslər barədə məlumat verilərək, konsul M.Əfəndiyevin qaldırdığı digər məsələlərə, o cümlədən Batumda türk məktəbinin subsidiyası təklifinə də toxunularaq, onun baxılması üçün Xalq Maarifi Nazirliyinə göndərildiyi diqqətə çatdırılırdı. Bu məsələ çox keçmədən öz müsbət həllini tapmış və 1919-cu ilin may ayında konsulluq tərəfindən Batumdakı türk məktəbinə 10 min manat yardım edilmişdi.⁵⁸

İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransında iştirak üçün Avropaya getməsinə uzun müddət maneçilik törədilirdi. Müttəfiq dövlətlərin İstanbuldakı təmsilçilikləri heyətin 2 üzvündən başqa digərlərinə, o cümlədən heyətin başçısı Ə.Topçubaşova viza vermirdilər. AXC Xarici İşlər Nazirliyini bu barədə məlumatlandıran konsul Mahmud bəy Əfəndiyev bu məsələdə ermənilərin əlinin olduğunu yazırdı:

“Məndə olan məlumatlara görə, xaricdəki erməni nümayəndə heyətinin səyləri ilə Əli M.[Mərdan] bəy və Əhməd bəy [Ağayev/Ağaoğlu] kimi ən yaxşı xadimlərimiz bizim taleyimizi həll edəcək xaricilərin gözündə, ən azından indiki

⁵⁵ “Azərbaycan” qəz., 1919, 29 yanvar, №100 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. IV c., s. 484-486).

⁵⁶ ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.12-12 arx. və i.27, v.23-23 arx.

⁵⁷ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.15.

⁵⁸ Qabil Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər). “GEO Strategiya” jurnalı, 2013, №3 (15), s.29-34.

lazımlı məqamda, hörmət və etimadlarını itiriblər... İstanbul mətbuatında Əhməd bəy əleyhinə yazılar bizim çox hörmətli və məşhur xadimimiz, Azərbaycanın vətənpərvəri Əli M.[Mərdan] bəyin nüfuzuna da haqq etmədiyi kölgə saldı... Bundan bizim vətənimizin düşmənləri istifadə edib ona nail oldular ki, nə Ə.M.B. [Əli Mərdan bəy], nə də Əhməd bəy konfransa gedə bilmirlər...”.⁵⁹

1919-cu il 22 apreldə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tam heyətlə İstanbuldan Parisə yola düşməsinə icazə verilir. Dönəmin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə artıq Fransadan ünvanlandığı məktubunda Ə.Topçubaşov 1919-cu il 19 noyabrda 165 qutu tibbi ləvazimatın “Anatoliya” paroxodu ilə Marseldən Batuma dr. M.Əfəndiyevin adına göndərildiyini və bu barədə onun özünü məktubla məlumatlandırdığını bildirərək yazırdı ki, Əfəndiyev orada olmasa, yükü qəbul edib Bakıya göndərməsi üçün başqa bir adama göstəriş vermək lazımdır.⁶⁰

AXC mətbuatının səhifələrindən Azərbaycanın ilk qadın publisisti və tənqidçisi olan axısqalı pedaqoq və yazıçı Şəfiqə xanım Əfəndizadənin həmin ərəfədə Batumda Mahmud bəy Əfəndiyevlə görüşdüyü bəlli olur. 1918-ci ilin avqust ayında Bakıdan çıxıb Axısqaya gedən, orada qısa müddət qaldıqdan sonra bir neçə ay İstanbulda yaşayan, 1919-cu ilin apreliyində isə Batuma gələn Şəfiqə xanım “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi “Yol əsnasında gördüklərim” sərəlvhəli yol qeydlərində yazırdı:

“Bəndəniz Batuma gəldikdə, əvvəlcə Axıskaya gedib pədərimi [atamı] görmək və sonra Bakıya gəlmək istəyirdim. Fəqət Batuma gəldikdə, orada bir kaç axıskalı adamlar gördüm. Bunlardan əlavə doktor Mahmud bəy Əfəndiyevlə, Yusif əfəndi Talıbzadə ilə görüşdüm. Onlar mənim Axıskaya getmək fikrimi eşitdikdə, o fikirdən dönməyimi məsləhət gördülər. Axıskalılar Axıskanın və ətraf kəndlərin halını ağlanacaq bir halda təsvir etdilər ki, hələ də bu vəhşilik davam etmək üzrə imiş”.⁶¹

Batumda Azərbaycan diplomatik təmsilçiliyinə baş konsulluq statusunun verilməsi. M.Əfəndiyevin baş konsul qismində siyasi-diplomatik fəaliyyəti

Azərbaycan hökumətinin 30 may 1919-cu il tarixli qərarı ilə AXC-nin Batumdakı konsulluğun statusu Ermənistan və Gürcüstanın Batumdakı diplomatik təmsilçilikləri ilə eyni səviyyəyə qaldırılaraq, baş konsulluğa çevrilir.⁶² Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun 20 iyun 1919-cu il tarixli 19 nömrəli əmri ilə doktor Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanın Batumdakı baş konsulu təyin olunur.⁶³

Baş konsul M.Əfəndiyev 22 iyun 1919-cu ildə öz ölkəsinin XİN-inə yazırdı:

⁵⁹ ARDA. F.970, s.1, iş 141, v.6-6 arx.

⁶⁰ ARDA. F.970, s.1, iş 145, v.5-17 arx.

⁶¹ “Azərbaycan” qəz., 1919, 1 may, №170 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. VIII cild [may 1919]. Bakı, 2023, s. 6-9).

⁶² ARDA. F.970, s.2, iş 157, v.6 arx.

⁶³ ARDA. F.970, s.2, iş 157, v.6 arx.

“Daha əvvəl göndərilmiş hesabatla əlavə olaraq, Batum konsulluğunun düzgün və faydalı şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün aşağıdakı təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini zəruri hesab edirik:

1) Batum şəhəri həm siyasi baxımdan, həm də Avropa ilə əlaqələr baxımından vacib məntəqə kimi tanınmalıdır və orada konsulluq buna müvafiq olaraq qurulmalı və təmin olunmalıdır;

2) Konsulun smetası üzrə şəxsi heyət, dəftərxana avadanlığı, konsulluğun ekipajı (arabası) və digər lazımı xərclər üçün vəsait ayrılmalı;

3) Bir halda ki, Nazirlər Şurası konsulluğu baş konsulluğa çevirmək barədə qərar qəbul etdi, onda ştatlar və maaşlar baş konsulluğun əsasnaməsinə uyğun olaraq tərtib və təsdiq edilməlidir, yoxsa ümumdövlət və beynəlxalq hüquq baxımından adi konsulluqla baş konsulluğun məna və funksiyalarının ayırd edilməməsi yolverilməzdir. Nazirlər Şurasının cari il 8 aprel tarixli qərarında baş konsulluqların maaşları barədə ümumiyyətlə heç nə qeyd olunmur. Əsasnaməyə görə, Batum baş konsulluğu Gürcüstandakı və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərdən (AXC-nin diplomatik nümayəndəlikləri nəzərdə tutulur – F.V. – H.) aşağıda dayanmamalıdır. Bir çox siyasi səbəblərə görə Batum baş konsulluğu Zaqafqaziyanın Avropaya yeganə siyasi və ticarət-sənaye pəncərəsi kimi, özünün fəaliyyətinin ümumi təşkili və diplomatik işin qurulması baxımından xeyli yuxarıya qoyulmalıdır. Bu mövqeyi ilə Batum şəhərinin böyük önəmi kifayət qədər xarakterizə olunur;

4) Azərbaycanın ticarət marağından irəli gələrək, mal mübadiləsinə Batumda həyata keçirmək zəruridir. Bunun üçün Batumda xammal və neft məhsulları üçün anbarlar əldə etmək və ya icarəyə götürmək lazımdır. Eləcə də xaricdə hər cür əməliyyat və əlaqələr üçün və ümumən ticarət işləri üçün konsulluq nəzdində ticarət agentliyinin yaradılması zəruridir;

5) Ümumi siyasət maraqlarımız naminə Batum baş konsulluğu siyasi xarakterli ekstraordinar hallar üçün məxfi vəsaitlə təmin olunsun;

6) Həm Türkiyədən, həm də Qars və İrəvan quberniyalarından gələn qaçqınların məsələsi çoxdan yetişib və öz həllini gözləyir;

7) Batumda və ətraflarında olan müsəlman məktəblərinin məsələsini həll etmək lazımdır, onlara kömək göstərilsinmi və hansı şəkildə?;

8) İndiyədək diplomatik kuryerlər və bütün missiyaların informasiya təminatı barədə məsələlər tənzimlənməyib (Batuma Tiflisdən sürətli qatarla gəlmək mümkündür);

9) Batumdakı həyat şərtlərinə uyğun Batum baş konsulluğunun smetası əlavə olunur. Krım qaçqınları səbəbindən dəhşətli bahaçılıqdır; çörəyin funtu 10-12 manat, ətin funtu 25-30 manatdır”.⁶⁴

M.Əfəndiyevin qeyd olunan təkliflərinin demək olar ki, hamısı öz müsbət həllini tapır. 1919-cu ilin 27 sentyabr tarixində baş konsulluq nəzdində ticarət şöbəsi yaradılır və şöbənin işinə AXC-nin Yollar, Ticarət və Sənaye, Ərzaq nazirlik-

⁶⁴ ARDA. F.970, siy.1, i.43, v. 6-6 arx.

lərinin nümayəndələri cəlb edirlər. Hökumətin 18 oktyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə baş konsulluğa Azərbaycan Dövlət Bankının müxbiri vəzifəsi həvalə edilir,⁶⁵ 22 oktyabr 1919-cu il tarixli qərarla isə baş konsulluğun ticarət şöbəsi yanında Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin nümayəndəliyinin təsis olunması qərara alınır.⁶⁶

1919-cu ilin fevral ayında Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşa və həmin ordunun tərkibindəki V Qafqaz Piyada Fırqəsinin komandanı Mürsəl Paşa ingilislər tərəfindən saxlanılaraq Batumda həbsxanaya atılmışdılar⁶⁷. Azərbaycan hökuməti şanlı komandanları həbsdən azad etmək üçün səfərbər olunmuşdu. Bu məqsədlə gizli planların hazırlanıb icra edilməsinə Batumdakı baş konsul dr. Mahmud bəy Əfəndiyev də yaxından cəlb olunmuşdu. Eyni zamanda paşaların məhbəsdə heç bir korluq çəkməmələri üçün Batumdakı baş konsulluq vasitəsilə tədbirlər görülmüşdü. Azərbaycan xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanov M.Əfəndiyevə yazdığı 2 iyun 1919 tarixli təliqədə baş konsulluğun istədiyi 80 min man. əvəzinə ilkin olaraq 30 min man. göndərildiyini, qalan məbləğin də imkan daxilində göndəriləcəyini vurğulayaraq yazırdı: “Bilirsiniz ki, Nuri Paşa və Mürsəl Paşa Batumda həbs olunublar. Onların maddi ehtiyac duymamaları üçün tədbirlər görün. Onlara pul və möhtac olduqları hər şeylə kömək edin. Bu mənada maliyyə və digər məsələlərdə qənaət olmamalıdır. Onların bütün qaygısı sizin üzünüzdə qoyulur”.⁶⁸ Cümhuriyyət xadimlərindən Nağı bəy Şeyxzamanlı xatirələrində yazırdı:

“Nəsim bəy (dönəmin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli – F.V. – H.) gülərək, – “Üzülmə, Nuru Paşanı qurtarmanın daha asan yolu var. Batumdan xəbər gətirildilər ki, Hopa bəyləri plan hazırlayıblar. Nuru paşanı zor işlətməklə xilas edəcəklər. Ancaq maddi cəhətdən çətinlik çəkirlər. Sən dərhal 200 min manat götürüb Batuma get”, – dedi. Mən sevinc içərisində, – “Əmr edin, pulu versinlər, axşam yola düşüm” – dedim. Pulu alıb Batuma gəldim və Azərbaycan konsulu dr. Mahmud bəylə görüşdüm. Gəlişimin məqsədini ona anladım və Nuru Paşa ilə necə görüşə biləcəyimi soruşdum. Doktor, – imkan yoxdur, ancaq Mürsəl Paşa ilə görüşə bilərsiniz. O da ingilislərin nəzarəti altındadır”, – dedi. Mən dərhal gedib Mürsəl Paşa ilə görüşdüm. Mürsəl Paşa, – “Mənə bir şey olmaz, ancaq Nuru Paşanı buraxmayacaqlar. Ola bilsin ki, onu edam etsinlər. Onun qaçırılması təşkil edilməlidir”, – dedi. Mən gəlişimin səbəbini anladım. Çox razı qaldım... Bakıya qayıtdıqdan sonra Nuru Paşanın qurtulması xəbərini aldım”.⁶⁹

1919-cu il avqust ayının 8-dən 9-na keçən gecə Nuri Paşa həbsxanadan qaçırılır. Təməl bəy adlı azərbaycanlının rəhbərlik etdiyi qaçırılma əməliyyatı za-

⁶⁵ ARDA. F.84, siy.1, i.23, cild 2, v.258.

⁶⁶ ARDA. F.84, siy.1, i.23, cild 2, v.260.

⁶⁷ “Sakartvelo” qəz., 1919, 26 fevral, №44, s.3; «Азербайджан» qəz., 1919, 28 fevral, №45, s.3.

⁶⁸ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİİSSA). F.277, siy.2, i.53, v.1.

⁶⁹ Nağı Şeyxzamanlı. *Yenə orada, Xatirələr...*, s.132-133.

manı baş vermiş atışmada 3 ingilis hərbiçisi (1 zabit ilə 2 əsgər) və bir batumlu azərbaycanlı öldürülür.⁷⁰

“Kavkazskoye slovo” qəzeti 14 avqust 1919-cu il tarixli buraxılışında müxbir Yak. Lvovun 10 avqustda Batumdan göndərdiyi “Batumda Nuri Paşanın qaçışı” başlıqlı xəbər yazısını dərc edirdi: “Batum üçün daha kəskin pis hadisə Nuri Paşanın qaçışıdır. O, Batumda istintaq altında və ingilislərin ev dustaqlığında idi. İngilislər paşanın hər yerdə – bulvarda, küçələrdə və restoranlarda ingilis zabitinin müşayiətində görünməsinə maneçilik törətmirdilər. Nuri Paşanın həmişə korrekt, alman üslublu geyimdə xarakterik fiquru ümumi diqqəti özünə cəlb edirdi. Paşa ümumilikdə çox şən görünürdü, sanki bığları və əlcəkləri ilə təcəssüm olunurdu. İngilis komandanlığı ona etibar göstərirdi. Fəqət 8 avqust axşam saat 8-də Nuri Paşa qaçıb gizlənmişdir. Öyrənə bildiyim qədər qaçış bu şərtlərdə baş verib: Nuri Paşa dəniz kənarına gəzməyə çıxıbmiş; onu zabit və 2 ingilis əsgəri müşayiət edirmiş. Birdən kol dibindən atışma başlayıb. Əsgərlər öldürülüb, zabit isə atışaraq gizlənməyə bilibdir. Paşa isə yaxınlaşan motorlu qayığa minib və naməlum istiqamətdə yoxa çıxıbdir. Təfərrüatları hələ də tam müəyyən olunmayıb”.⁷¹

Bu xəbər bir gün sonra “Kavkazskoye slovo”ya istinadən “Saxalxo sakme”, daha sonra “Sakartvelo” və “Azərbaycan” qəzetlərində də yayımlanır.⁷²

AXC Xarici İşlər Nazirliyinə 4 dekabr 1919-cu ildə yazdığı məktubunda baş konsul M.Əfəndiyev Acarıstandakı siyasi vəziyyət barədə məlumat verərək bildirirdi ki, Batum şəhərini ingilislər inzibati cəhətdən tam olaraq öz əllərinə alıblar. Öz istədikləri kimi Batumun ətraflarını şəhərə birləşdirərək əlavə hissələrə bölüblər. Administrasiya və polis heyəti, əsasən, ingilis çavuşlarının başçılığı altında erməni hərbi əsirlərinin hesabına önəmli dərəcədə artırılıb. Şəhərin mühasirə vəziyyəti davam edir, burada qayda-qanun bir batalyon hindlinin hesabına təmin olunur. Şəhərin mülki idarələrinin rəhbərliyinə ingilis zabitləri təyin olunub. Bu faktlar yerli müsəlmanlar tərəfindən sərt reaksiyaya səbəb olur. Onlar idarəçilikdə məhəlli şərtləri yaxşı bilən yerli sakinlərin təmsil olunmasını istəyirlər. Ona görə də Batumun Gürcü-Müsəlman Komitəsi (İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi – F.V. – H.) və Batum vilayətinin Müsəlman Milli Şurası (Batum Livası İslam Cəmiyyəti – F.V.–H.) birgə toplantı keçirərək, öz müqəddəratını təyin etmə hüququna malik köklü əhalinin maraqları naminə əl-ələ verib fəaliyyət göstərmək qərarına gəliblər. Yerli sakinlər – acarlar mövcud durumun ağırlığını üzərlərində hiss edərək, tez-tez vaxtında düzgün dəyər verə bilmədikləri öz qonşu dindaşlarını (türkləri – F.V.–H.) xatırlayırlar. Möhkəm hakimiyyətin olmaması səbəbindən qarətlər və qətlər çoxalıb. Belə ki, Acarıstanda səyahət etmək təhlükəsiz deyil.⁷³ Daha sonra öz məktubunda Batum bölgəsində xəstəxana və feldşer məntəqələrinin yarıyadək ixtisar

⁷⁰ Mehman Süleymanov. **Nuri Paşa və silahdaşları**. Bakı, 2014, s.155-156.

⁷¹ «Кавказское слово» qəz., 1919, 14 avqust, №166, s. 3.

⁷² “Saxalxo sakme” qəz., 1919, 15 avqust, №602; “Sakartvelo” (“საქართველო”) qəz., 1919, 16 avqust, №175, s.3; “Azərbaycan” qəz., 1919, 17 avqust, №253 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI c. Bakı, 2024, s.309).

⁷³ ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.11-11 arx. və i.27, v.44-44 arx.

edildiyinə, yaranmış vəziyyətə görə kənd məktəblərinin fəaliyyət göstərmədiyinə diqqəti çəkən M.Əfəndiyev qeyd edirdi ki, “Batum yaxınlığındakı 5 kəndin sakinləri konsulluğa müraciət edərək məktəblərin fəaliyyəti üçün maddi dəstək istəyiblər. Bəzi kəndlər konsulluğa dəfələrlə müraciət edib türk dili müəlliminin dəvət olunmasında maddi köməklik göstərilməsini xahiş ediblər. Konsulluq məsələyə tamamilə heç bir siyasi çalar vermədən gənc Azərbaycanın nüfuzu, eləcə də dini mənəviyyət nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq, öz dindəşlarımızı dəstəkləməyin zəruriliyini qeyd edir. Acarının bir çox kəndlərinin məscidlərində xoca yoxdur və rəhmətə gedən olanda molla axtarılır. İngilislərin tələbinə cavab vermədiyi üçün Şəhər Dumasının vaxtından əvvəl buraxılması gözlənilir. Sabiq Şəhər Dumasının başçısı general Qolitsın istefa verib və Denikin ordusunun sıralarında hərbi xidmətə keçib”⁷⁴

Azərbaycan və Gürcüstanın müttəfiq dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınması ilə əlaqədar 12 yanvar 1920-ci ildə Batumda təntənəli şənlik düzənlənir. Şənlikdə Azərbaycanlı natiqlər iki böyük Osmanlı sancağı (bayrağı) altında Türkiyə lehinə çıxışlar edirlər.⁷⁵ 14 yanvarda isə Azərbaycan və Gürcüstanın Batumdakı konsulları tərəfindən tanınmaya həsr olunmuş banket təşkil olunur. Banketə hərbi qubernator general C.Kuk-Kollis və digər yüksək rütbəli ingilis zabitləri, xarici dövlətlərin konsulları və milli şuraların nümayəndələri, eləcə də həmin dövrdə Batumda olan fransız gəmisinin dənizçi zabitləri dəvət olunurlar. Mərasimdə Azərbaycan baş konsulu M.Əfəndiyev və Gürcüstanın Batumdakı baş konsulu Petre Çiniciyev salamlama nitqi söyləyirlər. M.Əfəndiyev öz nitqində Gürcüstan və Azərbaycanın qardaşlıq ittifaqının əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.⁷⁶

1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən ingilis qoşunları təxliyəyə hazırlıq görür. Batumun müqəddəratının London konfransında (12 fevral – 10 aprel 1920-ci il) həll olunmasına qərar verilir. Acarıstanda hakimiyyətin tədricən Gürcüstan Demokratik Respublikasına ötürüləcəyinə dair şayiələr yayılır. Qeyd olunanlarla bağlı Batum Livası İslam Cəmiyyəti 17 fevral 1920-ci ildə (rumi təqvimlə 17 şubat 1336-cı il) Azərbaycan XİN-ə müraciət edərək bildirdi ki, Batumdan ingilis qoşunlarının təxliyəsi nəticəsində şəhəri Gürcüstan hökuməti tutacaq. 400 illik tarixi və dini-hüquqi əlaqələrə istinadən üç quberniyaya (Əlviyyəyi sələsəyə – F.V. –H.) türklərin daha çox hüququ çatır. Batum Gürcüstan Respublikası hökumətinə verilsə, yerli müsəlmanlar silahlı çıxış edərək Xilafətin dinini qoruyacaqlar. Yerli müsəlmanların mövqeyi barədə ingilislər və digər xarici missiyalar artıq məlumatlandırılıb. Onların hamısı cavab olaraq deyir ki, Batumdan təxliyə barədə məlumatları yoxdur. Müraciət bu cümlələrlə sonlanırdı: “Gecə-gündüz demədən İslam maraqları naminə çalışır və Azərbaycanın müsəlman hökumətinin köməyinə ümid edirik. Bu yaxınlarda buraya gəlmiş nümayəndə heyətinin vədinə uyğun olaraq, Batum

⁷⁴ ARDA. *Yenə orada*.

⁷⁵ Mustafa Sari. *Yenə orada, Türkiyə-Kafkasya İlişkile...*, s.420-421.

⁷⁶ «Борьба» qəz., 1920, 22 yanvar, №15, s.3; Mustafa Sari. *Yenə orada, Türkiyə-Kafkasya İlişkile...*, s.421.

baş konsulu vasitəsilə bizim cəmiyyətə ən azı 5 milyon manat verilməsini xahiş edirik”.⁷⁷

Xarici işlər naziri F.Xoyski baş konsul M.Əfəndiyevə “məxfi” qrifli məktubunda həm Batum Livası İslam Cəmiyyətinin Osmanlı Türkiyəsinə birləşmək barədə mövqeyinə münasibət bildirir, həm də Azərbaycanın sözügedən məsələyə dair mövqeyini açıqlayırdı: “İngilislərin Batumdan təxliyəsi barədə məktubunuzu aldım. Eyni zamanda Batum Müsəlman Komitəsinin məktubunu aldım. Bu məktubda Komitə ingilis komandanlığı qarşısında Batum şəhəri və vilayətinin Türkiyəyə birləşdirilməsi barədə vəsatət qaldırır... Türkiyəyə birləşmək ideyası indi Antantanın gözündə populyar ideyalardan deyil və yerli əhalinin arzu və iradəsini tam diskreditasiya edə və çox arzuolunmaz nəticələrə gətirə bilər. Batum şəhəri barədə bizim hökumət hesab edir ki, şəhər və liman neytral olmalıdır və Zaqafqaziya respublikalarının hamısının, xüsusən də Qara dəniz və Avropaya heç bir başqa çıxışı olmayan Azərbaycanın iqtisadi və ticari istifadəsi üçün tam açıq olmalıdır. Bununla yanaşı, Batum bizim kerosin (neft) xəttinin son stansiyasıdır və ona görə bizim üçün Batumun taleyi həyati vacib məsələdir. Bununla bağlı artıq tərəfimdən Antanta ölkələrinin nümayəndələrinə memorandum verilib, surətini diqqətinizə təqdim edirəm”.⁷⁸

Daha sonra məktubda ingilis komandanlığı qarşısında qeyd olunanlarla bağlı təcili və açıq addımların atılması xahiş olunur. Eyni zamanda yerli təşkilat və əhalinin ələ alınması tələb olunur ki, “gələcəkdə yuxarıdakı kimi düşünülməmiş addımlar atılmasın və ingilislər gedəcəyi təqdirdə, Batumda Azərbaycanın maraqları təmin olunmaqla, yerli hakimiyyət qurulsun”.⁷⁹

Göründüyü kimi, Batum şəhərinin gələcəyi barədə Azərbaycan tərəfinin mövqeyi ona heç bir ölkənin tərkibində olmadan neytral status verilməsini özündə ehtiva edirdi. Cənubi Qafqazın Acarıstanla birbaşa sərhədi olmayan digər respublikası – Ermənistan isə şəhərin etnik tərkibini əsas gətirib, Paris sülh konfransında Batumun Ermənistanla birləşdirilməsi iddiasını irəli sürmüşdü.

Böyük Britaniya qoşunlarının Batum vilayətindən təxliyəsi şayiələrinə paralel olaraq, Gürcüstan Demokratik Respublikasının hərbi birləşmələri bölgədə fəallaşmağa başlamışdı. Bu barədə baş konsulluqdan Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə 1920-ci ilin mart ayında göndərilmiş 5524 nömrəli teleqramda bildirilirdi: “Qeyri-rəsmi məlumatlara əsasən gürcülər tərəfindən Batumun və Batum vilayətinin iki istiqamətdən – Notanebi və Şavşet tərəfdən tutulması güman edilirdi. Gürcü dəstələri hətta Ardanuçə daxil olmuşdular. Ardanuçə gedən general-qubernatorun tələbi ilə gürcülər geri öz hüduklarına çəkilməyə, həmçinin, Notanebiyə doğru qoşunlarının irəliləməsini dayandırmağa məcbur edilmişdirlər. Bu günlərdə italyan, fransız və amerikan qoşun bölmələrinin gəlişi gözlənilir. Rəsmi dairələrdə Ali Şuranın Batumu azad şəhər elan etdiyi barədə çox danışıqlar, eyni zamanda

⁷⁷ ARPIİSSA. F.277, s.2, i.53, v.5-5 arx.

⁷⁸ ARPIİSSA. F.277, s.2, i.53, v.21-21 a.

⁷⁹ ARPIİSSA. Yenə orada.

Batumun azad liman (porto-franko – F.V. – H.) olacağını, çox olmasa da, deyənlər var. Məlumatlara görə, “Qafqaz” paroxodu ilə Batuma Ermənistan üçün nəzərə tutulmuş çox sayda mərmə gətiriblər. Görünür, Gürcüstan üzərindən aparacaqlar. Burada Gürcüstan və Ermənistan arasında gizli razılaşma haqqında kifayət qədər aydın şeylər dolayır; bu, Tiflisdə yoxlanılmalıdır. Qaçqınlar barədə təlimatın müntəzəm olaraq icrası təmin edilir”.⁸⁰

İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin rəhbər heyətindən Camal bəy Ximşiaşvili “Sakartvelo” qəzetinin 17 mart 1920-ci il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi “Batumda təxribat” sərəlvhəli məqaləsində Batum vilayətinin hərbi qubernatoru C.Kuk-Kollisi Azərbaycanın nümayəndələri ilə yaxın münasibətdə ittiham edir, Azərbaycanın öz agentləri vasitəsilə Acarıstana 7 milyon manat göndərdiyini yazırdı. Azərbaycan konsulluğunda ingilis zabitləri və Azərbaycan nümayəndələrinin sıx-sıx görüşdüyünü və hətta 1920-ci ilin mart ayında Kobuletdə keçirilmiş mitinqdə qəbul olunmuş müstəqil Acarıstan dövlətinin yaradılması haqqında qətnamənin mətninin də bu görüşlər zamanı hazırlandığını iddia edirdi.⁸¹ 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyətlə bağlı araşdırmasında eyni mövzuya toxunan gürcü tarixçisi N.Zosidze “Samuslimano Sakartvelo”/“İslam Gürcüstanı” qəzetində dərc olunan məlumatlara istinadən M.Əfəndiyevin Sədayi-millət”in qrupu ilə birbaşa əlaqədə olub, açıq-aşkar antigürcü təbliğatı apardığını yazırdı.⁸²

Baş konsulluqdan Bakıya XİN-ə göndərilmiş şifrəli teleqramda baş konsul M.Əfəndiyev “İslam Gürcüstanı” qəzetinin məqsədli şəkildə Azərbaycanın ünvanına hücumlar etdiyi, 4 nəfər kobuletlinin sui-qəsd törətmək üçün Bakıya yola düşdüyü və ingilis komandanlığı tərəfindən Batum şəhər dumasına seçkilərin ləğv edildiyi barədə məlumat verirdi.⁸³ M.Əfəndiyev həmçinin, “İslam Gürcüstanı” qəzetinin redaksiyasına məktub yazaraq, onun redaktorundan bu mətbu orqanda Azərbaycanın Batumdakı baş konsulluğu adından aşağıdakı bəyanatın yerləşdirilməsini xahiş edirdi:

“...Batum vilayəti məsələsi ilə bağlı qəzet (“Samuslimano Sakartvelo”/“İslam Gürcüstanı” – F.V. – H.) tərəfindən mənim hökumətimə və Batumda baş konsulluq timsalında onun rəsmi nümayəndəsinə hücum edildiyi üçün mən Azərbaycan Respublikasının baş konsulu qismində bəyan edirəm: 1) Azərbaycan hökuməti heç zaman yerli Müsəlman Milli Şurasına və ya hansısa təşkilata yerli əhali arasında Batum vilayətinin Gürcüstanı verilməsi əleyhinə təbliğat aparılması məqsədilə heç bir maliyyə və digər yardım göstərməyib, göstərmir və göstərmək fikrində deyil; 2) Azərbaycan hökuməti Batum vilayətinin taleyinin bu və ya digər şəkildə həll olunması ilə bağlı marağı olmadığı və bununla bağlı heç bir məqsəd güdmədiyi üçün konsulluq hansısa şəkildə müstəqil siyasət yürüdə bilməz və belə bir hüququ

⁸⁰ ARPIİİSSA. F.277, siy.2, i.87, v.55 və i.53, v.10-10 arx.

⁸¹ “Sakartvelo” qəz., 1920, 17 mart, №58, s.2.

⁸² N.Zosidze. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı (ნ.ზოსიძე. პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918-1920 წლებში). Batum, 1995, s.103.

⁸³ ARPIİİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.19.

yoxdur; 3) Qəzetin buraya guya ki, təbliğat aparmaq məqsədilə göndərilmiş ayrı-ayrı məsuliyyətsiz şəxslər və hansısa komissiya barədə yazdıqlarına gəldikdə, kon-sulluğa bu barədə heç nə məlum deyil; 4) Sonra çox hörmətli “İslam Gürcüstanı” qəzetinə xatırlatmağı və bunu qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, Azərbaycan Respublikasının hökuməti həmişə olduğu kimi, bütün mübahisəli məsələlərin silah gücü, təbliğat və ya hansısa gizli işlərlə yox, Zaqafqaziya respublikalarının kon-fransında sülh yolu ilə həlli mövqeyində durur. Təəssüflər olsun ki, qəzet kom-mersiya limanı ilə bağlı toxunulan məsələni Batum vilayətinin taleyi ilə qarışdırır. Bu əsaslarla ehtimal edirəm ki, Azərbaycan hökuməti bu məsələni qaldırmağı məq-sədəuyğun hesab etmədi. Beləliklə, sizin qəzetinizdə yer alan məlumatlar Azərbaycan Respublikası əleyhinə bədxah ruhda köklənmiş və şəxsi məqsədlərini güdən qara qüvvələrin işləridir və qətiyyənlə həqiqətə uyğun deyil”.⁸⁴

Baş konsul Mahmud bəy Əfəndiyevin siyasi fəallığı, yerli müsəlman əhali-sinin haqq və hüquqlarının qorunması istiqamətində gərgin fəaliyyəti Gürcüstan hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu. Gürcüstan xarici işlər naziri öz Azərbaycanlı həmkarına 5 mart 1920 tarixli 1845 nömrəli məktubunda yazırdı:

“Gürcüstan hökumətinin etibarlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumata görə, Batumdakı Azərbaycan konsulu cənab Əfəndiyevin fəaliyyəti Gürcüstanın maraq-ları baxımından günü-gündən daha dözülməz hal alır. Bu üzücü fakt mənim hökumətimin nümayəndələri ilə Azərbaycan Respublikasının hökumət üzvləri ara-sında şəxsi söhbətlərdə artıq bir neçə dəfə dilə gətirilib. Hazırda Xarici İşlər Nazir-liyində olan inkarolunmaz faktlar mənə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın Batum Konsulluğu cənab Əfəndiyevin rəhbərliyi altında Gürcüstanın düşmənləri tərəfindən yürüdülmüş siyasi kampaniyanın mərkəzidir. Şübhə etmirəm ki, cənab Əfəndiyevin davranış xətti Batum və onun vilayəti məsələsində Azərbaycan höku-mətinin siyasətinə uyğun deyil, cənab Əfəndiyevin bu cür fəaliyyəti iki respublika arasında bərqərar olmuş münasibətlərə kökündən ziddir. Zati-aliniz diqqətini bu məsələyə yönəltməyi özümə borc bilirəm”.⁸⁵

Gürcüstan XİN-in baş konsul Mahmud bəy Əfəndiyevin fəaliyyət xarak-terinin qəbul olunmazlığı barədə yuxarıda qeyd olunan məktubu Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən 8 mart 1920-ci il tarixli 29 sayılı “məxfi” qrifli məktubla Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyskiyə göndərilir.⁸⁶ Məsələ ilə bağlı xarici işlər nazirinin M.Əfəndiyevə 18 mart 1920-ci ildə yazıb göndərdiyi 55 nömrəli “məxfi” qrifli məktubu: “Sizinlə şəxsi görüşümdə bil-dirmişdim ki, Sizə etibar olunan bölgədə siyasi fəaliyyətiniz ciddi konfidensial xarakter daşmalıdır və zahirən elə qurulmalıdır ki, heç bir şübhə oyatmasın. İndi Sizə verdiyim təlimatı təkrarlayaraq yenidən xahiş edirəm ki, Batum vilayətində bu və ya digər siyasi quruluşun yaradılmasına yönəlmiş siyasi təşkilatlarda açıq iştirak etməyin. İşinizi elə qurmalısınız ki, antiqürcü təbliğatında özünü zə qarşı müəyyən

⁸⁴ ARPIİİSSA. F.277, siy.2, i.87, v.56-56 arx.

⁸⁵ ARPIİİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.7.

⁸⁶ ARPIİİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.8.

şübhələr yaratmayasınız. Ümumiyyətlə, yadınızda saxlamalısınız ki, yaranmış şəraitdə Sizin fəaliyyətiniz həm gürcü hökumətinin, həm də Antantanın nümayəndələrinin diqqətini xüsusi cəlb edir. Ona görə də fəaliyyətinizdə, görüşlərinizdə və danışıqlarınızda xüsusilə ehtiyatlı olmanız gərəkir”.⁸⁷

Xarici işlər naziri F.Xoyski həmin gün Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə də məktub ünvanlayaraq yazırdı: “8 mart tarixli məktubunuz xüsusunda Gürcüstan xarici işlər nazirinə onun Batumdakı baş konsul Əfəndiyevin fəaliyyətlərinə dair müraciətinə cavab olaraq bildirmənizi xahiş edirəm ki, tərəfimdən Əfəndiyevə lazımi göstərişlər verildi və əminəm ki, gələcəkdə bizim baş konsulun fəaliyyəti Gürcüstan hökumətinin hansısa narazılıq bildirməsinə əsas yaratmayacaq”.⁸⁸

“Naş kray” qəzetinin 27 mart 1920-ci il tarixli buraxılışında M.Əfəndiyevin və Ermənistanın Batumdakı baş konsulunun Batum limanında lövbər salmış “Jules Michelet” gəmisində 23 martda fransız general Martinlə görüşü barədə xəbər verilirdi.⁸⁹

Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev 27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda xalq cümhuriyyəti süqut etdikdən və bir gün sonra sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra da – 1920-ci ilin 8 iyulundək,⁹⁰ yəni Batum Gürcüstan Demokratik Respublikasının (GDR) nəzarətinə keçəndək bu şəhərdə Azərbaycanın diplomatik təmsilçiliyinə rəhbərlik etmiş, faktiki olaraq həm də Sovet Azərbaycanının (Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin/Azərbaycan SSR) Batumda ilk və son baş konsulu olmuşdur.

Mahmud bəy Əfəndiyevin həbsi

M.Əfəndiyev Batum Gürcüstanın yurisdiksiyası altına keçdikdən sonra – 1920-ci ilin iyul ayında GDR hakimiyyətinə qarşı silahlı dəstə yaratmaq ittihamı ilə gürcü hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs olunmuşdu.⁹¹ Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov gürcüstanlı həmkarına göndərdiyi 10 iyul 1921-ci il tarixli 57 nömrəli məktubda M.Əfəndiyevin təcili surətdə azadlığa buraxılmasına köməklik göstərilməsini xahiş edirdi.⁹² Bu məktuba cavabında Gürcüstan xarici işlər naziri Yevgeni Gegeçkori yazırdı:

“Doktor Əfəndiyev həqiqətən gürcü hakimiyyəti tərəfindən Batumda həbs olunubdur, ancaq konsul kimi deyil, fərdi şəxs kimi. Bildirmək istərdim ki, bu fakt beynəlxalq hüququn nə nəzəriyyəsinə, nə də təcrübəsinə zidd deyil. Əgər doktor Əfəndiyev Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyindən, eləcə də Batum şəhəri və vilayətinin rəsmi olaraq [Gürcüstana] verilməsindən sonra doğrudan da konsul hesab olunurdusa, Azərbaycan SSR hökuməti bütün formal qaydaların yerinə yetirilməsi barədə düşünməli idi. Konsulların öz vəzifələrində fəaliyyətə başlamaları bu

⁸⁷ ARPIİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.13.

⁸⁸ ARPIİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.16.

⁸⁹ «Наш край» qəz., 1920, 27 mart, №67.

⁹⁰ ARDA. F.28, siy.1, i.697, v.85.

⁹¹ «Борьба» qəz., 1920, 13 iyul, №155 (710), s.4.

⁹² ARDA. F.28, siy.1, i.63, v.27-27 arx.

qaydalardan asılıdır. Özünü Azərbaycan SSR konsulu kimi təqdim etməzdən əvvəl cənab Əfəndiyev Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının yeni təqdimat məktubuna sahib olmalı və Gürcüstan hökumətindən “exequator” (ekzekvatura) almalı idi”⁹³

Konsulluğun katibi Safvət Ağayevin Azərbaycan SSR-in Tiflisdəki diplomatik missiyasına 12 iyulda vurduğu teleqramda bir gün əvvəl axşam saatlarında M.Əfəndiyevin mühafizə konvoyunun nəzarətində Tiflisə aparıldığı bildirilirdi.⁹⁴ Bu teleqramı aldıqdan sonra Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsini icra edən Əkbər Sadıqov Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori ilə görüşür. Görüş nəticəsində gürcü tərəfi M.Əfəndiyevin həbsdən azad olunmasına razılığını verir. Bu barədə Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovu 14 iyul 1920-ci il tarixli məktubu ilə məlumatlandıran Ə.Sadıqov yazırdı: “Təcili surətdə Batuma konsulluğu təhvil alması üçün nümayəndə təyin olunmalıdır. Əfəndiyev Gürcüstan hökuməti üçün müvəqqəti olsa belə, qəbul olunmazdır. O, bizim hökumətin nümayəndəsi hesab olunmayacaq”⁹⁵

Gürcüstan XİN-dən Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 26 iyul 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda Azərbaycan SSR-in Batuma konsul təyin etməsi və ya Batumda konsulluğunun mövcudluğu barədə indiyədək heç bir məlumatın təqdim edilmədiyi xatırladılır, bu səbəbdən Azərbaycanın Batumdakı konsulluq mənsubları fərdi şəxslər hesab olunduqları üçün onların xüsusi imtiyazlara sahib olmayacaqları bildirilirdi.⁹⁶

1920-ci il 1 sentyabrda Azərbaycan SSR-in Batumda diplomatik təmsilçiliyi konsulluq statusunda fəaliyyətə başlayır. Konsul vəzifəsini rəsmən 1 sentyabrdan, faktiki olaraq isə 28 sentyabrdan Şeyxəli Hüseynov (Hüseynzadə) tutur.⁹⁷ Mahmud bəy Əfəndiyev baş konsul qismində diplomatik fəaliyyətinin 1920-ci il üzrə sənədlərini Ş.Hüseynova həmin il 20 sentyabrda aktla təhvil verir.⁹⁸

Mətbuat səhifələrindən M.Əfəndiyevin 1920-ci ilin noyabr ayında yenidən Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyinin diqqət və maraq dairəsinə düşərək, həbs olunduğu bəlli olur. “Batumskaya jizn” qəzetinin 11 noyabr 1920-ci il tarixli sayında qeyd olunurdu ki, Gürcüstan daxili işlər naziri Batumun fəvqəladə komissarına “doktor Əfəndiyev barədə işi” Tiflisə göndərməyi xahiş etmişdir.⁹⁹

Bundan sonra Mahmud bəyin ailə üzvləri – zövcəsi və uşaqları Batum limanından Trabzona yola düşürlər. 8-9 ay sonra M.Əfəndiyevin özü də Osmanlı hökumətinin, xüsusən Şərq cəbhəsi orduları qrupunun böyük səyləri ilə Türkiyəyə verilir və ailəsinə qovuşub ömrünün qalan hissəsini orada yaşayır.

Mahmud bəy Əfəndiyev və ailə üzvlərinin həyatlarının Türkiyə dövrü

⁹³ ARDA. F.28, siy.1, i.63, v.28.

⁹⁴ ARDA. Yenə orada.

⁹⁵ ARDA. Yenə orada.

⁹⁶ ARDA. F.28, siy.1, i.71.

⁹⁷ ARDA. F.28, siy.1, i.697, v.93.

⁹⁸ ARDA. F.28, siy.1, i.698, v.32-32 arx.

⁹⁹ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 11 noyabr, №107.

M.Əfəndiyev Türkiyəyə keçdikdən sonra əvvəlcə Qars hərbi xəstəxanasında çalışmış, sonra isə 1922-1923-cü illərdə Trabzonda mülki həkim kimi fəaliyyət göstərmiş, daha sonra İzmir şəhərində məskunlaşmış¹⁰⁰ və həmin ölkəyə sığınmış müsavətlərlə əməkdaşlıq etmişdir.

Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivində saxlanılan “Naxçıvan əsgəriyə komissarı və xarici işlər naziri Yusif Ziya Axund Mustafa oğlu Talıbzadənin Azərbaycan dövlət xadimləri Mirzə Davud Hüseynova və Əliheydər Qarayevə məktubu”ndan Acarıstanda sovet hakimiyyəti qurulduğu zaman M.Əfəndiyevin artıq Qars şəhərində olduğu bəlli olur. 1921-ci ilin ilk yarısında Qarsda qələmə aldığı bu məktubunda Y.Z.Talıbzadə Azərbaycan SSR-in Qars şəhərində konsulu vəzifəsinə Türkiyədə tanınan və türklərlə ünsiyyət qura biləcək siyasi mütəxəssisin təcili surətdə göndərilməsini zəruri hesab edir və sözügedən vəzifəyə həmin parametrlərə cavab verən M.Əfəndiyevin namizədliyini tövsiyə edirdi: “Səbiq Batum konsulu Mahmud bəy Əfəndiyev buradadır. Kəndisinə türklərin etimadı vardır. Mümkünsə, ona etimadnamə göndərin, o müvəqqəti konsul olsun”.¹⁰¹

1923-cü ildə M.Əfəndiyev artıq İzmirdə məskunlaşmışdı və burada həm öz ixtisası üzrə həkimlik edir, həm də həmin dövrdə Finlandiyadan Türkiyəyə gələn Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İstanbulda qurduğu Müsavat Partiyasının Xarici Ölkələr Bürosunun İzmir Komitəsinin rəhbərliyində təmsil olunurdu.¹⁰²

Mahmud bəy Əfəndiyev 1923-cü ildə İzmir vilayətinin Urla qəsəbəsinin karan-tin həkimi vəzifəsində çalışmış və təqribən 27 min əsirin təslim edilməsində iştirak etmişdir.¹⁰³ O, İzmirin Buca rayonunda həkimlik edən ilk türk tibb işçilərindən idi.¹⁰⁴ Mahmud bəy o zamanlar İzmir Amerika Kollecinə həkim təyin edilmişdir.¹⁰⁵ Türkiyənin əhalinin rəsmi dövlət qeydiyyatı bəlgələrindən Mahmud bəy və xanımının Bucanın Vali Rahmi bəy məhəlləsində daimi qeydiyyatda olduqları bəlli olur.

1927-ci ildən etibarən Mahmud bəy İzmirin Karşıyaka səmtinə köçmüş və burada “Hilali-əhmər” (“Qızılay”) cəmiyyətində düz 17 il peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, təqribən 215 min xəstəni müayinə etmişdir.¹⁰⁶ Türk Qızılay Cəmiyyətinin Karşıyaka şöbəsinə bəlli bir dövrdə rəhbərlik də edən M.Əfəndiyev 1944-cü ildə pensiyaya çıxmışdır.

Mahmud bəy Əfəndiyev Türkiyədə 2 yanvar 1935-ci ildən qüvvəyə minən “Soyad Qanunu”ndan sonra **Mahmud Şəfqət Atalkın*** ad-soyadı ilə tanınmışdır.

¹⁰⁰ Şeyhüleitibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi, s.7.

¹⁰¹ Mina Əsədli. Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923). Bakı, 2005, s.91.

¹⁰² Xaləddin İbrahimli. Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, 1996, s. 108.

¹⁰³ Şeyhüleitibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi, s.7.

¹⁰⁴ Bir Zamanlar Buca (hazırlayanlar: Özdemir Hazar, Yaşar Aksoy, derleyen: Sedat Barış), “Yeni Asır” qəz., 1985, 1 Şubat, s.13.

¹⁰⁵ “The Beacon” (a newsletter of ACI). 1996, June, p.9.

¹⁰⁶ Şeyhüleitibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi, s.7; Yaşar Aksoy. Karşıyaka Tarihi. İzmir, 1988, s.75.

* Türkiyənin rəsmi elektron qeydiyyat portalında Mahmud bəyin doğum yeri “Kazalar”, atasının adı isə Əli Şəfqət kimi əks olunur. Düşünürük ki, “Kazalar” “Kazah”/“Qazax” sözünün rəsmi qeydiyyat bəlgəsindəki bilgiler elektron formata salınarkən səhv yazılmış forması ola bilər. Şəfqət isə Atalkın soyadını qəbul etmiş Mahmud bəyin həkimlik ixtisasına vurğu edən söz kimi onun özü tərəfindən rəsmi sənədlərə əlavə etdirilə bilər.

Dövrün İzmir qəzetlərində tez-tez Dr. Mahmud Şəfqət Atalkın adı ilə qarşılaşmaq mümkündür. “Halkın sesi” qəzetinin 1935-ci il avqust saylarında “daxili və uşaq xəstəlikləri həkimi, Rusiya darülfünunundan məzun (diplom nömrəsi 448-348) Atalkın Mahmut Şevketin” hər gün saat 15-dən 18-ə qədər İzmir şəhəri Karşıyaka məhəlləsindəki İncilab küçəsi 15 ünvanında xəstə qəbulu keçirdiyi barədə elan dərc olunmuşdu.¹⁰⁷ “Yeni Asır” qəzetinin 16 fevral 1940-cı il tarixli nömrəsində İzmir 2-ci məntəqə “etibba odasında” (təbiblər dərnəyində) qeydiyyatda olan təbiblərin topladığı yardım siyahısında M.Ş.Atalkının da adına rast gəlinir.¹⁰⁸

Mahmud bəy Karşıyakada Aydoğdu küçəsində böyük bir bağçanın içərisində inşa edilmiş ikimərtəbəli malikanədə yaşamışdır. Dr. M.Ş.Akalına məxsus vizit kartında ad və soyadın altında “səbiq Azərbaycan genel konsulu” yazılıb, ünvan “Karşıyaka-İzmir, Aydoğdu Sokak 3” kimi göstərilirdi. Dr. M.Ş.Atalkının həkim olaraq istifadə etdiyi resept kağızında da eyni ünvan qeyd olunurdu.

Dr. M.Ş.Atalkın eyni zamanda xeyriyyəçiliklə məşğul olur, şəhərin və xüsusən, yaşadığı Karşıyaka məhəlləsinin ictimai-sosial həyatında yaxından iştirak edirdi. Onun həm özü, həm də “Bambino Süleyman” ləqəbi ilə tanınan kiçik oğlu Süleyman Paşa Atalkın “Karşıyaka” idman klubunun fəal azarkeşləri və dəstəkçiləri olmuş, futbol hakimi olan Süleyman Atalkın hətta 1948-ci ildə adıçəkilən klubun idarə heyətində təmsil olunmuşdur.¹⁰⁹

Mahmud bəy və Mahinur xanım Atalkın cütlüyü ailələrində 4 övlad (Leyla, Niyazi, Fevziyyə, Süleyman Paşa) böyüdüb tərbiyə etmiş, qızları və böyük oğlu İzmirdə Amerika Kollecinə, kiçik oğlu isə fransız kolleci, hərbi məktəb və Karşıyaka liseyində orta təhsil almışdılar.

Mahmud bəyin ilk övladı Leyla Atalkın Akgönenç (1913-1995) Axalkələkdə, Mahinur xanımın atası evində dünyaya gəlmişdir. 1933-cü ildə məzun olduğu İzmir Amerika Kollecinin məzunlar cəmiyyətinə başqanlıq edən Leyla xanım Osmanlı və Azərbaycan türkcəsindən əlavə, rus, ingilis və fransız dillərini yüksək səviyyədə bilib. O, dərc olunmuş kiçik hekayələr müəllifi, İzmir Kültür, Sənət və Təhsil Vəqfinin qurucularından olub.¹¹⁰

Leyla Atalkın Akgönençin böyük qızı Prof. Dr. Oya Akgönenç Muğisuddin (1938-2018).

Fəzilət (sonradan Səadət) partiyasından 21-ci dönmə (1999-2002-ci illər) Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Ankaranı təmsil edən millət vəkili, Səadət Partiyasının Ümumi İdarə Heyətinin üzvü olmuşdur.¹¹¹

Mahmud bəyin böyük oğlu Niyazi (1914-1977) də kiçik qardaşı Süleyman kimi idman sahəsində məşhur olub, atletika idman növü üzrə hakimlik etmişdir.

¹⁰⁷ “Halkın sesi” qəz. İzmir, 1935, 10 avqust, №2547, s.3.

¹⁰⁸ “Yeni Asır” qəz. İzmir, 1940, 16 fevral, №10388, s.2.

¹⁰⁹ “1912 – Karşıyaka” dərnəyinin veb-saytı, <https://www.1912karsiyaka.org> (2023).

¹¹⁰ “The Beacon”, 1996, June, p.9.

¹¹¹ <https://www.aa.com.tr/tr/politika/oya-akgonenc-son-yolculuguna-ugurlandi/> 1286347 (19.10.2018).

Niyazi Atalkına Türkiyə Atletika Federasiyasının 1952-ci il tarixli qərarı ilə milli, 19 mart 1957-ci il tarixli qərarı ilə isə beynəlxalq hakim statusu verilmişdir¹¹².

M.Əfəndiyevin kiçik qızı, soprano Fevziyyə Atalkın Birol (1918-1990) evdar qadın olmuş, futbol hakimliyi etmiş kiçik oğlu Süleyman Paşa Atalkın (1923-1987) isə Karşıyaka sosial müdafiə qurumunda çalışmışdır.

Mahmud bəy kiçik oğluna 1919-cu ildə Qarabağda dünyasını dəyişmiş qardaşı general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevin adını vermişdi. Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulu Şeyxəli Hüseynov Gürcüstanın Batum şəhəri və vilayətində xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinə 25 noyabr 1920-ci ildə yazdığı məktubda doktor Fazil bəy və “dul qadın Əfəndiyeva”nın adlarını çəkir, onların eyni ailə olduğunu vurğulayırdı¹¹³. Süleyman bəy Əfəndiyevin ailəsinin Batumda yaşadığını nəzərə alaraq, bu məktubda barələrində bəhs edilən “dul qadın Əfəndiyeva”nın Süleyman bəyin zövcəsi Laləndar xanım olduğu qənaətdəyik, dr. Fazil bəy isə Süleyman bəyin böyük qızı Adilə xanımın həyat yoldaşı idi.

Azərbaycan sevdalı Mahmud bəy hər nə qədər Türkiyədə özünü doğma mühitdə hiss etsə də, Qafqaz nisgili, vətən həsrəti daim onun qəlbini göynədirdi. O, Karşıyakadakı evində tez-tez “Azərbaycan günü” təşkil edir, öz azərbaycanlı həmvətənlərini bir araya toplayırdı. Y.Aksoy “Karşıyaka tarixi” kitabında bu barədə yazırdı:

“... Dr. Mahmud Şəfqət Atalkının köşkünün önündəyəm. Köşkün bağçasında yenə bir azəri əyləncəsi düzənlənmiş. Bəlkə də portağal və mandarin ağaclarının çevrələdiyi meydanda iki yüz nəfər var. Azəri qiyafətlərinə bürünmüş gənc oğlanlarla bürümcüklərini* sırma saçlarına dolamış qızlar birlikdə “Ləzginka” oynayırlar. “Uzundərə”, “Dasni Çors”**, “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad” rəqsləri bir-bir gözümün önündə canlanır. Karşıyakada böyük xidməti keçmiş Mahmud Şəfqət bəyin cənnət misalı evidir bura... Karşıyakanın ünlü doktorlarını sayarkən Dr. Mahmud Şəfqət Atalkını başda saymamız gərəkir... Məskunlaşdığı Karşıyakada böyük bir köşk inşa etdirərək yardımsevərliyi, fəqarə babalığı ilə bu yaşayış məskəninin könlünə taxt qurmuşdu. Bu gün Karşıyakada yaşamı boyunca orada Qafqaz gecələri düzənləyən və azəri kultürünün yaşadılmasına çəba göstərən Dr. Mahmud Şəfqət Atalkının öz adı ilə anılan bir pasaj var (Ankara ilkokulu küçəsinin sonunda)...”¹¹⁴

Dr. Mahmut Şəfqət Atalkın 1969-cu ilin 30 noyabr tarixində vəfat edir və İzmirdə Karşıyaka Soğukkuyu məzarlığında zövcəsi, dalaq xərcəngi xəstəliyi səbəbindən ölümə məhkum olmuş Mahinur Atalkının (01.07.1893 – 09.06.1954)

¹¹² Türkiyə Atletika Federasiyasının veb-səhifəsi: www.taf.org.tr

¹¹³ ARDA. F.28, siy. I, 1.111, v.51.

* bürümcük – səthində fərqli qırıqlar və qıvrımlar olan, toxumasına görə fərqli görünüşə malik incə parça (F.V.).

** Cəfər Cabbarlının bəstələdiyi “Nuru Paşa” rəqsi sovet dövründə unudulmasın deyə “On dördü” adı ilə ifa olunurdu. Ermənilər də bu sözü öz dillərinə tərcümə edib “Dasni çors” adı ilə erməni rəqsi kimi ifa etməyə başladılar [A.Nəcəfzadə. “Türkün bayrağı” və “Lələlər” mahnıları haqqında bildiklərimiz və bilmədiklərimiz, www.7-gun.com (02.09.2020).

¹¹⁴ Yaşar Aksoy. **Karşıyaka Tarixi**. İzmir, 1988, s.75, 93.

yanında dəfn olunur. Bu barədə İstanbulda Türk Göçmən və Mültəci Dərnəkləri Federasyonu tərəfindən yayımlanan 3 aylıq “Türk Dünyası” fikir-kültür dərgisində yazılırdı: “Keçmiş Azərbaycan dövlətinin Batum baş konsulu, yoxsulların atası olaraq tanınan dürüst insan Dr. Mahmut Şevket Atalkın (Əfəndizadə) 30.11.1969 tarixində vəfat etmişdir. Tanrı məğfirət eyliyə”.¹¹⁵

Dr. M.Ş.Atalkının (Əfəndizadənin) övladları və nəvələri “ölümü ilə onları sonsuz kədəre qerq edən” Mahmut bəyin həyatda ikən müalicəsiylə böyük diqqət və qayğı ilə məşğul olan Dr. Feridun Bilginerə, eləcə də bu məsələdə yardımlarını əsirgəməyən Dr. Yavuz Doğaner, Dr. Mesut Bayatlı, Dr. Tahsin Bor və Dr. Kemal Tanselə, eləcə də ailənin hüznünü bölüşən dostlarına “Yeni Asır” qəzeti (1969-cu il, №7680) vasitəsi ilə sonsuz təşəkkürlərini bildirirdilər.

Nəticə

1918-ci ilin noyabr ayında Qara dəniz hövzəsində yerləşən və həmin dövrdə Osmanlının nəzarətində olan Batum şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatik təmsilçiliyi – konsulluğu təsis edilmişdir. Bu zərurət Batumun yerləşdiyi Acarıstan bölgəsinin Cənubi Qafqaz regionu üçün strateji əhəmiyyətindən, Azərbaycanın Osmanlı və Qərb ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrini, əsasən, bu şəhərdəki liman vasitəsilə həyata keçirməsi reallığından qaynaqlanırdı.

Azərbaycanın Batumda konsulu vəzifəsinə əslən Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kəndindən olan Batumun baş karantin həkimi doktor Mahmud bəy Əfəndiyev (1880-1969) təyin edilmişdi. 1919-cu ilin yanvar ayının 1-də – Batum bölgəsi artıq ingilislərin nəzarətinə keçəndən sonra doktor M.Əfəndiyevin yaşadığı Vladıqafqaz/Vladıkavkazskaya küçəsi 4 (indiki Parnavaz Mepe küç.) ünvanında rəsmi fəaliyyətə başlayan konsulluqda katib vəzifəsində doktor Əziz bəy Qədimbəyov, kargüzar vəzifəsində isə Safvət əfəndi Ağayev çalışırdı. 1920-ci ilin aprel ayında AXC Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxanasının direktor müavini Abdulla bəy Sübhanverdixanov/Sübhanverdiyev (Divanbəyoyğlu) Batumdakı diplomatik missiyaya vitse-konsul vəzifəsinə təyinat almışdı.

M.Əfəndiyev konsul qismində öz funksional vəzifələrinin icrasına olduqca fəal başlayaraq, Azərbaycanın maraqlarının təmin olunması və nüfuzunun artırılması üçün böyük səylər göstərmiş, Batum şəhərində və bütövlükdə Acarıstanda, eləcə də ətraf bölgələrdə cərəyan edən siyasi-ictimai proseslərin nəbzini tutmağa çalışmış, bu barədə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə davamlı olaraq bilgi vermiş, Batumun türk-müsəlman icması ilə sıx ünsiyyət qurmağa müyəssər olmuşdur.

Təyinatının ilk günlərində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı məktublarda Mahmud bəy İrəvan və ətraflarından Gümrü və Axalkələyə köçmüş, ancaq oraları da tərk etmək məcburiyyətində qalaraq Batumda sığınacaq tapmış müsəlman qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün maddi vəsait ayrılmasını, həmçinin Batumda dolaşan müəyyən şeyiələrə istinad edərək, Azərbaycanda baş verən daxili

¹¹⁵ “Türk dünyası” dərgisi. İstanbul, 1969, Ekim-Kasım-Aralık, №15, s.27.

siyasi proseslər və ölkənin progressiv inkişafı barədə mütəmadi şəkildə məlumatlandırılmasını xahiş edirdi.

Azərbaycan hökumətinin Batum həbsxanasında saxlanılan Bakı fətəhi – Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşanın və həmin ordunun tərkibindəki V Qafqaz Piyada Diviziyasının komandanı Mürsəl Paşanın azadlığa qovuşdurulması üçün gizli planlarının hazırlanıb icra edilməsinə Batumdakı konsul M.Əfəndiyev də yaxından cəlb olunmuşdu. Eyni zamanda paşaların məhbəsdə heç bir korluq çəkməmələri üçün Batumdakı konsulluq vasitəsilə tədbirlər görülmüşdü.

1919-cu il may ayının 30-da AXC-nin Batumdakı konsulluğunun statusu yüksəldilərək baş konsulluğa çevrilmiş, konsul Mahmud bəy Əfəndiyev isə müvafiq olaraq baş konsul vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Baş konsul M.Əfəndiyevin siyasi fəallığı, yerli müsəlman əhalisinin haqq və hüquqlarının qorunması istiqamətində gərgin fəaliyyəti Acarıstan bölgəsinə iddialı olan Gürcüstan hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu. Batumun heç bir ölkənin tərkibində olmadan neytral statusa malik şəhər kimi qalmasına çalışan Azərbaycanın mövqeyini həyata keçirməyə səy göstərən baş konsul M.Əfəndiyevin fəaliyyəti GDR hökuməti tərəfindən açıq-aşkar antigürcü təbliğatı kimi dəyərləndirilmişdi. Bununla bağlı Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori tərəfindən Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notası göndərilmişdi.

Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da – 1920-ci ilin 8 iyulnadək, yəni Batum Gürcüstan Demokratik Respublikasının nəzarətinə keçənədək bu şəhərdə Azərbaycanın diplomatik missiyasına rəhbərlik etmişdir. GDR hakimiyyəti Batumda bərqərar olduqdan sonra o, hökumətə qarşı silahlı dəstə yaratmaq ittihamı ilə gürcü hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs olunmuş, baş konsulluğun fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Azərbaycan SSR-in rəsmilərinin müdaxiləsi ilə həbsdən azad olunan Mahmud bəy bir neçə ay sonra yenidən Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyinin diqqət mərkəzinə düşmüş və polis nəzarəti altına alınmışdı. Bundan sonra onun ailəsi Trabzona mühacirət etmişdir.

Osmanlı hökumətinin böyük səyləri ilə Türkiyəyə keçdikdən sonra M.Əfəndiyev əvvəlcə Qarsda və Trabzonda həkimlik etmiş, sonra isə ailəsi ilə birlikdə İzmirdə məskunlaşmış, həmin şəhərlərdə Türkiyəyə sığınmış müsavətçılarla əməkdaşlıq etmişdir.

Ömrünün sonunadək Mahmud Şəfqət Atalkın ad-soyadı ilə İzmirdə yaşayan görkəmli diplomat və ictimai xadim bu şəhərdə öz ixtisası üzrə həkimlik fəaliyyəti göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA)**. F.28, siy.1, i.63, v.27-28.
2. **ARDA**. F.28, siy.1, i.71.
3. **ARDA**. F.28, siy.1, i.111, v.51.
4. **ARDA**. F.28, siy.1, i.697, v.85, 93.

5. ARDA. F.28, siy.1, i.698, v.32-32 arx.
6. ARDA. F.84, siy.1, i.23, cild 2, v.258.
7. ARDA. F.84, siy.1, i.23, cild 2, v.260.
8. ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.3-6 arx., 16-17.
9. ARDA. F.970, siy.1, i.27, v.22-23 arx., 44-44 arx., 48-48 arx.
10. ARDA. F.970, siy.1, i.43, v.1-1 arx., 6-6 arx.
11. ARDA. F.970, siy.1, iş141, v.6-6 arx.
12. ARDA. F.970, siy.1, iş145, v.5-17 arx.
13. ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.2-3, 11-12 arx.
14. ARDA. F.970, siy.2, i.32, v.3, 5.
15. ARDA. F.970, siy.2, i.157, v.1-2, 6 arx.
16. ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.1-15.
17. **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA)**. F.10, siy.1, i.151, v.584-604.
18. ARDTA. F.37, siy.1, i.27, v.57 arx. – 64.
19. ARDTA. F.43, siy.2, i.7345.
20. ARDTA. F.43, siy.2, i.7188.
21. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)**. F.277, siy.2, i.53, v.1-21 arx.
22. ARPIİSSA. F.277, siy.2, i.87, v.55-56 arx.
23. **“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. IV cild.** Bakı, 2022.
24. **“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. VIII cild.** Bakı, 2023.
25. **“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI cild.** Bakı, 2024.
26. Aksoy, Yaşar. **Karşıyaka Tarihi.** İzmir, 1988, s.75.
27. Altınay, Ahmet Refik. **Kafkas yollarında.** İstanbul: Ötüken, 2022.
28. **Bir Zamanlar Buca** (hazırlayanlar: Özdemir Hazar, Yaşar Aksoy, derleyen: Sedat Barış), “Yeni Asır” qəz., 1985, 1 Şubat.
29. İkinci İlhan. Karadeniz’de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886). **Karadeniz Araştırmaları.** Sayı 14 (Yaz 2007), s. 63-77.
30. Əliyev, Qabil. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər)**, “GEO Strategiya” jurnalı, 2013, №3 (15), s. 29-34.
31. Əfəndiyev, Pünhan. **Keçmişdən bu günə: Borçalı, Arıxlı və arıxlılar.** Bakı, 2019.
32. Əsədli, Mina. **Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923).** Bakı, 2005.
33. **“Halkın sesi”** qəz. İzmir, 1935, 10 avqust, №2547.
34. İbrahimli, Xaləddin. **Azərbaycan siyasi mühacirəti.** Bakı, 1996.
35. **Qazax nahiyyəsinin kameral təsviri. 1860-cı il** (tərtibçi: N.Əhmədli), Bakı, 2018.

36. Nəcəfzadə, Abbasqulu. “Türkün bayrağı” və “Lalələr” mahnıları haqqında bildiklərimiz və bilmədiklərimiz, www.7-gun.com (02.09.2020).
37. Paşayev, Əmrulla; Bayramov, Novruz; Qocayeva-Məmmədova Gülnarə. **Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri**. Tiflis, 2012.
38. Sarı, Mustafa. **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Ankara, 2014.
39. Səbri, Əli. **Ömürdən yarpaq düşür**. Bakı, 1983.
40. Süleymanov, Mehman. **Nuri Paşa və silahdaşları**. Bakı, 2014.
41. Süleymanov, Mehman. **Həyatını Vətən yolunda qurban etmiş cümhuriyyət generalı**, “Xalq qəzeti”, 2016, 27 may, s.8.
42. **Şeyhüleitibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi** (Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti`nin yayını). İstanbul, 1964.
43. Şeyxzamanlı, Nağı. **Xatirələr**. Bakı, 2016.
44. **Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. 1728-ci il** (Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi: Ş.Mustafayev). Bakı, 2001.
45. **“The Beacon”** (a newsletter of ACI), 1996, June.
46. **“Türk dünyası”** dərgisi. İstanbul, 1969, Ekim-Kasım-Aralık, №15.
47. Umudlu, İsmayıl. **Dağ Kəsəməni: Yurd bilgisi. İnsanlar. Talelər**, Bakı, 2009.
48. **“Yeni Asır”** qəz. İzmir, 1940, 16 fevral, №10388.
49. «**Азербайджан**» qəz., 1918, 10 noyabr, №31.
50. «**Азербайджан**» qəz., 1919, 28 fevral, №45.
51. «**Батумская жизнь**» qəz., 1920, 11 noyabr, №107.
52. «**Борьба**» qəz., 1919, №30 (286).
53. «**Борьба**» qəz., 1920, 22 yanvar, №15.
54. «**Борьба**» qəz., 1920, 13 iyul, №155 (710).
55. **Кавказский календарь на 1880 год**. Тифлис, 1879.
56. **Кавказский календарь на 1887 год**. Тифлис, 1886.
57. «**Кавказское слово**» qəz., 1919, 14 avqust, №166.
58. Назирли, Шамистан. **Служение народу**, «Каспий» (“Kaspi”) qəz., 2010, 24 aprel, s.9.
59. «**Наш край**» qəz., 1919, 26 yanvar, №31.
60. «**Наш край**» qəz., 1920, 27 mart, №67.
61. Cumburidze, D. **1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri** (დ.ჭუმბურიძე. აჭარის საკითხი 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი). Tiflis, 1999.
62. **“Ertoba”** (“ერთობა”) qəz., 1918, 16 iyul, №154.
63. Qoqolişvili, O. **Batum vilayəti 1900-1921-ci illərdə. II hissə. 1915-1921-ci illər** (ო.გოგოლიშვილი. ბათუმის ოლქი 1900-1921 წლებში, მეორე ნაწილი, 1915-1921 წწ.). Batum, 2020.

64. Маргвелашвили, В.И. **Из истории английской оккупации Аджарии (1918-1920 гг.)**. Батуми, 1973. “Saxalxo sakme” („სახალხო საქმე“) qəz., 1918, 9 iyun, №253.
65. “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 15 iyun, №257.
66. “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 18 dekabr, №410.
67. “Saxalxo sakme” qəz., 1919, 15 avqust, №602.
68. “Sakartvelo” qəz., 1919, 26 fevral, №44.
69. “Sakartvelo” („საქართველო“) qəz., 1919, 16 avqust, №175.
70. “Sakartvelo” qəz., 1920, 17 mart, №58.
71. Zosidze, N. **1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı** (ნ.ზოსიძე. *პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918–1920 წლებში*), Batum, 1995, s.103.
72. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/oya-akgonenc-son-yolculuguna-ugurlandi/1286347> (19.10.2018).
73. “1912 – Karşıyaka” dərnəyinin veb-saytı, <https://www.1912karsiyaka.org> (2023).
74. Türkiyə Atletika Federasiyasının veb-səhifəsi: www.taf.org.tr

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Hacıyev Fəxri Valeh oğlu – Hacıyev Fəxri Valeh – Doctor of riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru. Philosophy in Mathematics. Head of Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun Apparatus of the Turkic Culture and aparat rəhbəri. Azərbaycan, Bakı Heritage Foundation. Azerbaijan, Baku

Mahmud bəy Əfəndiyev və xanımı
Mahinur Palavandova

Rusiya çarı II Nikolayın Mahmud
bəyi mükafatlandığı
zəncirli qızıl saat

Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev
iş otağında

Mahmud bəy və ailə üzvləri (soldan sağa: oğlu Niyazi, xanımı Mahinur, qızı Fevziyyə, özü, qızı Leyla; oturan: kiçik oğlu Süleyman Paşa)

M.Əfəndiyevin İzmirdə – Karşıyakadakı evində təşkil etdiyi
“Azərbaycan günü”ndən foto